

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE

Doç. Dr. S. GÖMEÇ

Tarih ilminin yapılmasına, yani tarihin yazılmasına aracı olan her şeye kaynak diyoruz. Bu bakımdan eski Türk tarihinin kaynaklarını üç kısma ayınıyoruz.

A-Sözlü Kaynaklar

B-Arkeolojik Buluntular

C-Yazılı Kaynaklar (Kütüphane malzemeleri)

Şimdi sırasıyla bunlar üzerinde duracağız.

A-Sözlü Kaynaklar

1-Mitoloji, Efsane, Destan ve Eski Türk İnançları

Sözlü olarak günümüze gelen tarihî kaynakların başında mitoloji, eski Türk inançları, örf ve adetleri gibi unsurlar gelir. Dünyanın en çok din değiştiren toplumlarından biri olan Türkler, zaman içerisinde bu dinlerin bazı taraflarını kendi gelenek ve görenekleriyle de birleştirerek günümüze kadar taşımıştır.

Türk örf ve adetleriyle beraber, töre adını verdiğimiz toplumsal düzenin gereği olan yasalara ait ilk kayıtları Çin yıllıklarıyla, Orkun kitabeleri, Divanü Lûgat-it Türk ve Kutadgu Bilig gibi yazılı kaynaklarla, destanlarda görebilmekteyiz. Ayrıca Türk yurtlarını gezen seyyahların eserlerinde de bu töre ve geleneklere rastlanılır. Mesela 585 yılında, Kök Türk Kaganlığının başında bulunan İşbara Kagan, içeriden ve dışarıdan vurulan darbeler yüzünden bunalmış ve Çin imparatorluğundan yardım istemişti. Onun bu dileğine olumlu cevap veren Çinliler, buna karşılık İşbara Kagan'dan "Çin âdetlerini benimsemelerini" talep ettiler. O da; "bizim âdet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri devam ede-gelmiştir. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez. Bizim topraklarımızda idare edilenlerle, yönetenler arasında

kurulmuş olan düzeni yaralamağa ben cesaret edemem"¹, diyerek herşeye rağmen törelerinden vazgeçemeyeceğini söylüyordu.

Türk töresine verilen önemi bu şekilde Çin kaynaklarından öğrendiğimiz gibi, Kök Türkçe yazıtlardan da kanunların yerinin Türk devlet yapısına nasıl tesir ettiğini görüyoruz. Kitabelere göre, iyi bir kagan ülkesinin törelerini, yani kanunlarını düzenlemeli ve yaymalıdır. Bunun ve İstemi kardeşler kaganlığın başına geçer-geçmez ülkeyi ve töreyi düzenlediler². Çünkü kuvvetli bir devletin varlığı için gerekli olan şartlardan birisi de kanunlara sahip olmasıdır.

Her ne kadar Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, yüzyıllardan beri sözlü olarak gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Töre hükümlerine aykırı davrananlar ise en ağır şekilde cezalandırılırdı. Bütün Türk sülaleleri gibi. Çingiz Han'ın kurmuş olduğu hanedanlıkta töreye dayanıyordu.

Bilindiği gibi Türk düşüncesinde önemli bir yer teşkil eden otoriter devlet anlayışının iki dayanağından biri töreye sıkıca bağlılık, biri de devlet kuruluşlarının işleyişine damgasını vuran bu nizamda dikkatli ısrardır. Kanunlardan mahrum bir devletin yaşaması zaten düşünülemez³.

Araştırmacıların bazılarına göre, tarih sözlü bir ortam içerisinde başlamış ve ifade edilmiştir. Sözlü kaynakların içerisinde saydığımız mitolojinin kadrosuna ise, "tarihte adı geçmeyen veya artık unutulmuş büyük kahramanlara ait efsaneler" girer⁴. Bu açıdan konuya bakacak olursak, tarihimizde gerçekte hikayenin karışmış olduğu pekçok efsaneye sahibiz. Bunların başında, Türklerin şimdilik tarihi kaynaklardan öğrendiğimiz ilk devletleri olan Hunların hükümdarı Mo-tun'un hayatı gelir. Malûmdur ki, Mo-tun'un gençliği ve mücadeleleri Çin kaynaklarında renkli bir şekilde anlatılmakta ve bunlar Türk tarihine ait ilk destanî materyaller olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra Mo-tun ile Oguz Kagan'ın aynı kişi olduğunu iddia edenlerin de varlığından bahsetmekte fayda vardır. Hun birliğinin en kudretli ve meşhur hükümdarı olan Mo-tun (M.Ö. 209-174), babasının kendisini varis göstermemesi üzerine, emrinde bulunan ve kendisinin eğittiği bir tümen asker ile babasını bir süre avında suikast sonucu öldürmüş ve Hun birliğinin başına geçmişti. O sırada

1. S.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1997, s.28.

2. *Kişi oğlınla üze eçüm apam Bunun Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurıpan Türk bodunıg ilin törüsün tutabirmiş, itibirmiş*. Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 1-2; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 2-3.

3. Gömeç, *a.g.e.*, s.117-118.

4. B.Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Ankara 1971, s.IV.

ülkede birtakım karışıklıklar olduğundan zayıf bir halde bulunan Mo-tun'dan komşuları olan Tung-hular, babası Tuman'ın hiç durmadan 1000 mil koşabilen atını istemişlerdi. O da bir kurultay toplayıp, durumu vezirlere sormuş, devlet ileri gelenleri bu atın verilmemesi yolunda karar verdikleri halde, Mo-tun bu atı gelen Tung-hu elçisine vermişti. Bu olaydan kısa bir müddet sonra hiçbir töre ve gelcekle tanımayan Tung-hular bu kez de Mo-tun'un hatununu istediler. Devlet meclisi derhal savaş ilân etmeyi teklif ettiyse de, Mo-tun kendi eliyle hatununu verdi. Herne pahasına olursa olsun Türklerle savaşıp, onların ülkesini ele geçirmeyi planlayan Tung-hu hükümdarı ordusunu toplayarak, sınırda bulunan terkedilmiş, çorak bir araziye girdi. Hükümdar elçi gönderdi ve Mo-tun'dan bu toprağı istedi. O da, hemen kurultayı topladı ve devlet ileri gelenlerinin görüşünü sordu. Onlar da Mo-tun'un daha öncceki kararlarını göz önünde bulundurarak, "bu toprak parçasını ha terketmişiz, ha terketmemişiz, ne fark eder" dediler. Bunun üzerine Mo-tun kızarak şöyle kükredii: "Toprak devletin temelidir. Biz onu başkasına nasıl verebiliriz" dedikten sonra, toprağı verme taraftarı olanların başını hemen kestirdi.

Türk tarihi için son derece önemli olan bu efsanevî vesika Çin'in ilk resmî tarihi sayılan Shih-chi adlı yıllığın 110. bölümünde kaydedilmiştir.

Bundan başka efsanevî unsurların içinde bulunduğu Türklerin türeyişleriyle alâkalı sözlü kaynakların içerisinde Kök Börü ve Ergenekun efsaneleri gelir ki, bunların da Türk tarihi açısından önemi; milletimizin karakterini ve millî yapısını yansıtmaktadır. Bu efsaneleri de şöyle özetleyebiliriz: "Her şeyin sahibi olan Tanrı birgün yukarıda mavi gökleri yarattı. Sonra bu muazzam uzay boşluğu içerisinde dünyaları yerleştirdi. Önce göğü, sonra da yağız-yeri yaratmıştı. Bütün bunlara rağmen eksik olan birşey vardı. Bu yaratmış olduğu evrene öyle birşey eklemeliydi ki, hem kendisinin yarattıklarının en üstün varlığı, hem de bu dünyanın bir anlamı olmalıydı. Böyle düşünürken kendisinden de birşeyler kattığı insanı vücuda getirdi. Ve "yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer kılınmış; ikisinin arasında da insan oğlu yaratılmıştı". Fakat Tanrı, insanları farklı farklı yarattı. Onları çeşitli ırklara, kabilelere böldü. O, insan ırklarının bu şekilde birbirlerini tanımalarını ve karışmamalarını istiyordu.

Binlerce yıl geçtikten sonra insan oğlu yeni yeni şeyler öğrendi, başka başka özellikler kazandı. Irklar zamanla birbirlerinden tefrik edilmek için çeşitli adlar almaya başladılar.

İşte bunlardan birisi vardı ki, o zamana kadar yaratılmış olan hiçbir ırka, hiçbir soya benzemiyordu. Tanrı, bu ırka o vakite kadar meydana getirdiği hiçbir soyda olmayan meziyetler ve hüneler bahşetti. Bu ırk dünyanın en

savaşçı, en zeki, en dürüst, en güzel ahlaklı ırkıydı. Bulunduğu coğrafyada ona korkuyla karışık bir saygı hissi vardı. Bu ırk zayıfların ve haklıların koruyucusu, zalimlerin ve haksızların düşmanıydı.

Yukarıda her ırkın kendini diğerlerinden ayırmak için adlar almaya başladığını söylemiştik. O zamanlar, bahsetmiş olduğumuz bu ırkın başında tıpkı kendisi gibi çok cesur, yiğit ve akıllı bir kişi vardı. Herkes onun sözünü dinler, yap dediğini yapar, yapma dediğini yapmazdı. Bu kişinin adı "Türk'tü. Türk "güç, kudret, erdem" demektir. Onun soyundan gelen kişiler de bu özelliklerinden dolayı o öldükten sonra, bu adı almayı uygun buldular.

Türk'ün yeryüzünde bu kadar sevilmesi, bu ırkın üstünlükleri yüzünden dünyada bazı ayrıcalıklara sahip olması, çevredeki toplumların ve ülkelerin bazılarının ona düşman olmasına sebep oldu. Onun bu düşmanları aralarında gizli planlar yaparak; Türk milletini birgün tuzağa düşürerek büyük bir bozguna uğrattılar. Bu korkunç baskından bir çocuk haricinde kimse kurtulmamıştı. Düşman askerleri bu çocuğu öldürmemişler, fakat kol ve bacaklarını keserek bir bataklığa atmışlardı.

Yeryüzünde olup-biten bu işleri Tanrı makamından seyrediyordu. Kendi yaratmış olduğu, bu kutlu ırkın yok olmasına razı olmadı. Onun için bu çocuğun yanına bir dişi kurt gönderdi. Bu dişi börü, çocuğa et ve yiyecek getiriyordu. Bunlarla beslenen çocuk ölümden kurtuldu. Biraz büyüyen bu çocuk kurtla birleşti ve kurt ondan gebe kaldı. Etrafta kurt gibi yaşayan bir çocuğun olduğunu duyanlar, onu öldürmeye geldikleri zaman, kurt Tanrı'dan gelen buyruğu dinleyerek, çocukla birlikte yaşadıkları göl kıyısının kuzeyinde bulunan bir dağa kaçtı. Bu dağın içerisinde çok büyük bir mağara vardı. Börü çocuğa yol göstererek mağaranın içerisine girdi. Ortasında otları, ağaçları, nehirleri ve gölleri olan bir ova bulunuyordu. Bu ovanın genişliği onlarca km² idi. O kadar güzel bir yerdi ki, Tanrı bu Türk çocuğunu adeta cennetin dünyadaki bir eşi olan bu yere özellikle getirmişti. Onun burada çoğalmasını, güçlenmesini ve yeniden kendi adaletini uygulamasını istiyordu. Börü burada on erkek çocuk doğurdu. Bu on çocuk büyüyünce, bu dağı binbir güçlükle geçip, on tane kız kaçıarak buraya getirdiler ve burada çoğaldılar. Bunlardan birisi kendisine Aşına soy adını alarak, çadırının önüne kurt başlı bir sancak astı. Daha sonra bunların hepsinin başı oldu.

Aradan yıllar geçti, Türkler buraya sığmaz oldular. Artık Ergenekun (Kunların çoğaldığı, ergenleştiği yer-Halkın çoğaldığı yer) adı verilen bu kutlu yurttan çıkmak gerekiyordu. Çünkü onlar yıllarca atalarından çeşitli hikâyeler dinlemişlerdi. Yaşadıkları, çoğaldıkları bu yurdun dışında bir zamanlar

atalarının hükmettiği çok geniş ülkeler vardı. Burada durup, oturmak onlara yakışmazdı. 'Türk'ün yaradılışının bir gayesi bulunuyordu. O sadece ok çekip, kılıç sallayan bir kavim değildi. Tanrı onu yeryüzünde adaleti ve düzeni sağlasın diye göndermişti. Dürüstlüğün ve iyi ahlakın timsali olması için vazifelendirmişti. Bu görevlerini icra etmesi için yeniden dünyanın içine dalmalıydı. Fakat buna bir engel vardı. Bu geniş ovoidan çıkmanın bir yolunu bilmiyordu. İçlerinden akıllı bir demirci çıkıp, kendisinin bir planı olduğunu söyledi. O, dağın bir yerinde demir madeni olduğunu ve burayı eriterek dışarı çıkabileceklerini söylüyordu. Buna herkes yürekten sevindi. Çoluk-çocuk, yaşlı-genç herkes elinden geldiğince çalıştı. Kimi odun toplayıp-yığı, kimi körük dikti. Dağın birçok yerinde sıra sıra kömür dizildi. Yamaçların sağına-soluna bir sıra odun, bir sıra kömür kondu. Dokuzyüz deve derisinden yapılan körükler çalıştı; en yaşlı Türk odunları ateşledi ve ellerini göğse kaldırarak ulu Tanrı'ya yalvarmaya başladılar. Tanrı yeryüzüne göndermiş olduğu bu kavmin dualarını işitti. Demir dağ eridi. Türkler hep bir ağızdan "Tanrı Türk'ü korusun" diye bağıyorlardı ve O'da yeryüzünün efendisi bu kavmi esirgedi. Yol açıldı. Ancak onların bu günü unutmalarına imkân yoktu. Bu kutlu gün bayram ilân edildi. Hayatlarının yeniden başlangıcı, yeni yılın ilk günü olarak kabul gördü. Bütün Türk boyları yaşadıkları müddetçe bu günü unutmadılar. Ergenekun Bayramı'nda çeşitli oyunlar, eğlenceler ve spor müsabakaları düzenledikleri gibi, atalarının yeniden çoğaldıkları bu yere her sene giderek kurbanlar kestiler. Buraya "Ata sini" yani "Kutlu Atalar Mezarlığı" adını vererek, orada kurultaylar düzenlediler. Yeni yılı karşılarken, burada merasim yaptılar, hanedanlar devletin başına geçerken halkın da katıldığı, kaganlık seçimlerini burada yaptılar".

Hun ve Kök Türk döneminin efsanelerinden sonra biraz da Uygurlarinkinden bahsedelim. Bilindiği gibi, Kök Türklerden sonra Türk devletinin başına Uygurlar geçtiler. Çin kaynakları Uygurların, Kök Türkler gibi Hunların neslinden oldukları yolundaki haberlerde hem-fikirdirler ve onların da kurttan türediğini söylerler. Hatta Çin yıllıklarında Uygurların sesinin kurda benzediği zikredilmektedir. Uygurlara ait iki önemli efsane mevcuttur: Bunlardan birisi Türeyiş, diğeri Göç Efsanesidir ki, konuları kısaca şöyledir: "Hunların eski tanhularından birinin o kadar güzel iki kızı vardı ki, Tanrının onları insanoğulları ile evlendirmek için yaratmış olduğuna inanmıyordu.

Böylece kızlarını daha yüce biriyle evlendirmek için memleketinin kuzey taraflarında yüksek bir kule yaptırdı. İki konçuy buraya hapsedildiler. Bir börü, Hun konçuyularının yaşadığı kulenin etrafında gece-gündüz dolanıyordu. Kulenin dibinde kendine bir in yaptı. Küçük kız, bu kurdun babalarının

kendileriyle evlendirmek istediği varlık olduğuna inanarak, kuleden aşağıya inerek kurtla evlendi. İşte bunlardan olan çocuklar Uygur halkının atalarıdır. Söylendiğine göre Uygurların sesleri kurtlarınkine benzer⁵.

Uygurların eski yurtlarında Karakurum adında bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Birinin adı Selenge, diğeri Togla. Bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine birgün kutlu bir ışık indi. Bu ışık dokuz ay boyunca devam etti ve ağacın gövdesi şişti. Dokuz ay on gün sonra bu ağacın içinden beş çocuk çıktı. En küçüğünün adı Bugu idi. Memleketini çok iyi idare ettiği için han oldu. Kendisinden sonra gelenlerde Uygurların kaganı oldular.

Daha sonra onlar Çinlilerin T'ang sülâlesiyle birçok savaşlar yaptılar. Uygur prensesleri Karakurum'daki kutsal bir dağda oturuyorlardı. Çinliler, Uygurların zenginliğinin buradan geldiğine inandılar. Onun için, "siz bizim prensesimizi aldınız, buna karşılık sizin kutlu dağınızdaki taşları biz alıp kullanmak istiyoruz" dediler. Devlet ileri gelenleri buna karşı çıktılarsa da, kaganı kandırdıklarından dağı parçalayarak Çin'e götürdüler. Bu taşların götürülmesinden sonra bütün hayvanlar göç, göç diye bağırmaya başladılar; kagan öldü ve Uygurlar Turfan'a göç etmek zorunda kaldılar⁶. Böylece "Uygurların Göç ve Türeyiş" efsanelerini de özetlemiş olduk.

Zaman içerisinde meydana gelen destanlar yukarıda görüleceği üzere birçok mitolojik unsuru bünyelerinde toplamıştır. Türk dili ve edebiyatının en mühim bakıyelerinden olan destanlar Türk tarihi açısından da kaynak özelliği taşır. Destanlar Türk milletinin tarih sahasına çıkışıyla başlar, günümüze kadar gelişen edebiyatımızda ise üzerinde sıkça söz edilen bir tür olarak görülür. Geniş zaman çizgisi içerisinde bazan tarih, bazan da almış olduğu unsurlar icabı bir hayat hikâyesi anlamındadır. Destanlar millî ülkülerle donanmış manzum eserlerdir. Çağlardan beri sürüp-gelen bu destanlar, millî ruhu ifade eder. Millî ruhu hayatta tutabilmek, hatta millî tarihi yaratabilmek için pekçok milletin uydurma destanlar bile yazdığına tarih şahit olmuştur. Meselâ bugünkü Fars milletinin bir ırk olarak ayakta kalabilmesi millî şairleri Firdevsi'nin yazmış olduğu *Şehnâme*'ye bağlıdır.

Türk destanlarına bir nevi halk tarihi de diyebiliriz. Türk destanları üzerinde çalışan ilk Türk ilim adamı Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp'in vaktiyle

5. M.J.Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Garbi Tatarların Tarihi Umumisi*, C. 3. İstanbul 1924, s.8.

6. A.Öztürk, *Çağlar İçinde Türk Destanları*, İstanbul 1980, s.258-259; S.Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s.79.

ilkokul çocukları için çıkan "Çocuk Dünyası" adlı haftalık dergide "Türk Tufanı" başlığı ile yazdığı bir manzume Oguz Kagan Destanı'nın değiştirilmiş bir şeklidir. Sonra bir Başkurt Türkü olan Z.Velidi Togan, Türk destanlarının sözlü olarak yaşadığı coğrafyayı ve lehçeleri bilip, aralarında bulunmuş olmanın avantajını da kullanıp, destanlarımızı tasnif etmeye çalışmış ve bazı karanlık noktaları aydınlatmıştır.

Milli destanın meydana gelmesi için üç merhalenin geçmesinin lazım geldiği kabul edilir:

1-Destani ruhlu bir milletin çeşitli devirlerdeki maceralı hayatını halk şairleri ufak parçalar halinde söyler.

2-Milletin bütününe ilgilendiren bir hadise, bu çeşitli destan parçalarını bir merkez etrafında toplar.

3-Sonunda, millette büyük bir medeni hareket olur ve o sırada çıkan aydın bir halk şairi bu parçaları toplayarak milli destanı yaratır.

Destanlarımızı bir de nazma çekme çalışmaları oldu. Bunu yapanlar da daha önce söylediğimiz Ziya Gökalp'tan başka, Rıza Nur ve Basri Gocul'dur. *Oguz Kagan Destanı*'nı nazım şekline sokan Rıza Nur 6100 mısrayı aşan büyük bir eser meydana getirdi⁷. Son olarak bu hususta gayret gösterenler kişilerden birisi N.Yıldırım Gençosmanoğlu oldu.

Ancak sayısı yüzün üzerinde olan Türk destanlarının tasnifi, incelenmesi, yorumlanması halâ tamamlanmış değildir. Bu ortak destanlarımızın bazıları ve konuları şöyledir:

1-*Abılay Han Destanı*, bugünkü Kazak Türklerine ait olup, 15. yüzyıldaki Kazak boy birliğinin teşekkülünün izlerini taşır.

2-*Alp Er Tonga Destanı*'na ait ilk bilgileri Kaşgarlı Mahmut vermektedir. Divanü Lûgat-it-Türk'de Afrasyab olarak geçen Turan hükümdarı Alp Er Tonga ile birleştirilmektedir. Afrasyab, Turan-İran savaşları sebebiyle ilk önce Şehnâme'de zikredilir. Ancak, Kaşgarlı'nın bahsettiği Alp Er Tonga'nın, Şehnâme'de geçen Afrasyab ile bir olduğu yolunda şüpheler vardır. Bize göre Alp Er Tonga, 714 yılında Beş-Balık'ın kuşatılması sırasında tuzağa düşürülerek öldürülen, Kapgan Kagan'ın büyük oğludur. Kişilik olarak Köl Tigin'e benzeyen, Kök Türkler arasında çok sevilen ve bütün ömrünü Türk

7. N.Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, 6. baskı, İstanbul 1980, s.147-173

milleti için harcamış olan Tonga Tigin'in kahramanlıkları ölümünden sonra da Türkler arasında yaşamış ve bir efsane olarak Kaşgarlı'nın çağına kadar gelmiştir⁸. Kaşgarlı Mahmud'da Türkler arasında yaşayan bu destanı duyduğu için eserinde zikretmiştir.

3-*Alpamış Destanı*'nin en çok Kara-Kalpak varyantı meşhurdur. Dede Korkut hikayelerinden, "Bay Böre Bek-oglu Bamsı Beyrek" hikayesi Türk dünyası içinde en bilineni olup, Kara-Kalpakların ve Kazakların Alpamış veya Alpamsı, Başkurların Alpamış, yahut Alpamşa adlı hikayeleri Dede Korkut'taki Bamsı Beyrek hikayesinin değişik coğrafi bölgelere göre işlenmiş varyantlarıdır.

4-*Çingiz Han Destanı*. Çingiz Han, bazıları sevsede, sevmese de, Türkleri bir bayrak altında toplayan, dünyanın en büyük hükümdarlarının başında yer alan, emrindeki küçücük bir kuvvet ile milyonlarca km²'lik toprakları ele geçiren bir kişidir. Hem Türkler için, hem de Mogollar için son derece önemli bir insan olan Çingiz'in hayatı ve mücadeleleri zaten bir destan gibidir. Onun destanlaşmış hayatına ait bilgileri yazılı olarak biz, Mogollar'ın Gizli Tarihi'nden, Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih'inden ve Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşa'sından öğreniyoruz. İşte bu kaynaklardaki bilgiler Türk ve Mogol halkı arasında yüzyıllardan beri sözlü olarak anlatılmaktadır. Daha sonraları yazıya geçirilmiş olan *Çingizname*'nin çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Bunların arasında Paris, Berlin, British Museum nüshalarını sayabiliriz⁹.

5-*Çora Batır Destanı*, Kazan'ı son Rus saldırısında müdafaa eden Çora Batır'ın kahramanlıklarını ihtiva eder. Bilindiği gibi Çora Batır ve Koçak Oğlan Kazan'ı kahramanca savunmuşlar ve onların yiğitlikleri Kazan Türkleri arasında sonradan destanlaşmıştır. *Çora Batır Destanı*, Sovyet-Rusya zamanında yasaklanan Türk destanlarındanır.

6-*Dede Korkut Hikâyeleri*'nin nakilcisi olan, Dede Korkut'un adındaki Dede'nin Korkut kadar eski olmadığı ve bunun efsanevi Korkut'un yaşlılığını nitelermek için asıl ada sonradan eklendiği şüphesizdir.

Dede Korkut Kitabı'nin önsözünden anlaşıldığına göre Korkut Ata, Hz. Peygamber zamanına yakın bir vakitte yaşamıştır. Birçok tarihi kaynaklar ve hemen hemen bütün rivayetler, Korkut Ata'nın keramet sahibi bir kişi olduğu

8. S.Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", *Türk Kültürü*, 33/390, Ankara 1995, s.639-640.

9. A.Inan, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. baskı, Ankara 1987, s.198-206.

noktasında birleşirler. Bazı kaynaklar ve söylentiler, Dede Korkut'u 295-300 yıl yaşamış gibi gösterirler.

Dede Korkut Kitabı'nda onu vezir veya devlet adamı karakteri ile değil, ozanlar başı olarak görüyoruz. Destani hikayelerde ona bağlanıp, mâl edilen başlıca işler şunlardır: Güzel sözler, hikmetler söylemek, Oguzların türlü yönlerine ilişkin hikaye ve rivayetler anlatmak, hanların ve beglerin methiyelerini söylemek, eğlence ve törenlerde şarkılar çalmak, iyi insanlara hayır-dualar etmek, kötülerini kınayıp, ayıplamak...Hayatı hakkında olduğu gibi, ölümü hakkında da bilgi yoktur. Mesela Kazak Türkleri arasında kopuz ve dombranın yapıcısıdır.

Asıl adı "Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Taife-i Oguzan" olan bu eser Oguzların Azerbaycan ve Kuzey-doğu Anadolu yörelerindeki yaşayışlarını dile getirir ve İslam öncesi Türk hayatından da önemli izler taşır.

Dede Korkut'un 1950 yılına kadar tek nüshası biliniyordu. Dresten Kütüphanesindeki bu yazmadan ilk olarak bir Alman (Fleischer) söz etmiştir. Türkçe ilk baskısı Kilisli Rıfat tarafından yapıldı (1916). 1938'de O.Ş.Gökyay, bu nüshayı esas tutarak Türkiye'deki en mükemmel neşirlerinden birini yaptı. 1950'de Vatikan Kütüphanesinde E.Rossi ikinci bir yazmayı buldu ve 1952'de bazı eklerle yayımladı.

Dede Korkut hikâyelerinin her biri başlı-başına bağımsız gibi görünüyorsa da, hepsi birden bütünlük meydana getirmektedir.

7-*Kalaç Destanı* olarak biz *Şu Destanı*'ni görmekteyiz. *Şu Destanı*'ni araştırmacılar Türklerin eski devirlerine, yani Saka çağına mâl ederler. Bu da, Kaşgarlı Mahmud'un Türkmen kelimesini açıklarken verdiği kayıtlara dayanmaktadır. Destanın ana teması şöyledir: İskender Doğu ülkelerine sefere çıkıp, nihayet Türk topraklarına dayanmıştı. Bugünkü Hocent'in bulunduğu yerde otağını kurmuş olan Şu adındaki Türk hükümdarı İskender'in gelişine hiç aldırış etmemiş, fakat İskender'in ordusu pek kalabalık olduğundan dolayı Türkistan'ın içlerine çekilmişti. Ancak onun tebasından 22 bey geç kaldıkları için orada kalmışlardı. Sonradan oraya ordunun izini takip eden iki kişi daha geldi. Yorgun ve bitkin olan bu iki kişi, diğer yirmi iki kişiyle tanıştılar, konuştular. İki kişi İskender'in buralardan da gelip-gececeğini ve kimseye dokunmayacağını söylediler. Bunun üzerine diğer 22 kişi onlara "Kal aç" dediler. İşte bu iki kabileyle Türkmenlerin sayısı yirmi dört oldu¹⁰.

10. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Haz. B.Atalay, C. 3, 2. baskı, Ankara 1986, s.413-415.

8-*Kublandı Batır Destanı*, Özbek Türklerinin kahramanlık hikâyeleridir. Burada hem İslâm öncesi, hem de İslâmiyet sonrası kültür unsurlarını görebiliriz. Özellikle bu destanda, 'Türk'ün kadına ve atna verdiği önem vurgulanmaktadır.

9-*Manas Destanı*, Kırgız Türklerinin 9. yüzyıldan sonra devlet sahibi olmalarını ve bunun için yaptıkları savaşları bünyesinde barındırır. Adı geçen asırdan 20. asra kadar Kırgız Türkleri arasında yaşayan, nesilden nesile sözlü olarak devredilen bu destan Türk kültürünün aşağı-yukarı bin yıllık bir bölümünü bütün halinde verir. Bu destanı ilk defa Batı alemine Çokan Velihanoglu (Velihanov) tanıttı. Destan, Kırgız ve genellikle Türkistan Türklüğü içerisinde görmüş olduğu rağbet üzerine bir de Manasçı adı altında halk şairi grubu vücuda getirmiştir. Barthold'a göre Manas Destanı 9. ve 10. yüzyıllarda teşekkül etmiştir. Destanın bugünkü vatani olan Kırgızistan'da birçok boylar Manas veya oğlu Semetey'e izafe bulunduğu gibi, Doğu Türkistan'da Manas nehri ile Manas şehri vardır. Manas adını taşıyan bu yerler, Türklerin rivayetlerine göre destanî kahramanın adı ile alâkalıdır. Kafkasya'da da Manas adını taşıyan bir çay¹¹ ve Talas vadisinde Manas'a ait bir türbenin olduğunu da zikretmekte fayda vardır. Bugün *Manas Destanı*'nın çeşitli rivayetleri bulunmaktadır:

1-Sagımbay Orazbek-oglu Rivayeti, 1912-1930 yılları arasında tesbit edilmiş olup, 378 mısra halinde bir özettir.

2-Yolay Rivayeti ki, bu daha çok Radloff'un adıyla anılır. Bu rivayet Tokmak kentinin güneyindeki Şamsı ırmağı kıyılarında yaşayan konar-göçer kabilelerin bir ferdi olan Kırgız Manasçı'sı Yolay'dan kaydedilmiştir. Bu varyant 17.774 mısradır.

3-Çokan Valihan-oglu Rivayeti, Manas konusunda derlenmiş ilk rivayettir. 19.000 mısradan fazladır.

4-Bekmurat Rivayeti, 32.000 mısradır.

5-Karalay Sayakbay-oglu Rivayeti, 40.000 mısra olup, 60 gecede tamamlanmıştır.

Manas Destanı'nda hem eski Türk dininin, hem de İslâmiyetin izleri vardır. Eski Türk kabile hayatı ve Türk dünya görüşü rastlanan öğelerdendir.

11. A.Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara 1983, s.30; İnan, *a.g.e.*, s.112-113; R.R.Arat, "Kırgızistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 5. baskı, İstanbul 1988, s.741.

10-*Oguz Kagan Destanı*'nın bugün bilinen tek nüshası vardır, o da Paris'te Fransız Millî Kütüphanesinde. Uygur harfleriyle yazılmış olan bu nüsha İslâm öncesi motifleri ihtiva eder. Bu eserin en iyi neşri 1932'de W.Bang ve R.R.Arat tarafından almanca olarak yapılmış ve 1936'da Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Uygur Türkçesi ile kaydedilen Oguznâme'nin yanı sıra çeşitli eserlerde de tesbit edilen İslami dönemin izlerini taşıyan Oguznâmeler de vardır. Elde bulunan destani rivayetlerin esasını da İlhanlı veziri Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih'indeki farsça varyant teşkil eder. Sonra bazı değişikliklerle 15. yüzyılda Yazıcıoğlu tarafından Batı Türkçesine, 17. yüzyılda da Ebu'l-gazi Bahadır Han aracılığıyla Doğu Türkçesine aktarıldı.

Oguznâme rivayetlerinde Oguz Destanı'nın muhtevası olarak önce Oguz'un soyu, dünyaya gelişi ve büyümesi bölümü, sonra Oguz'un fetihleri ve boylara ad vermesi kısmı, daha sonra Oguz'un yurdunu ikiye bölüp, oğulları arasında taksim etmesi bölümü ve Oguz'un vasiyeti ve töresi göze çarpar¹².

11-Olonholar, Saha Türklerinin kahramanlık destanları ve sözlü edebiyatlarının zirvesidir. Olonholarda Sahaların mistik savaşçılarını, kahramanlarını ve kötü ruhlarla olan mücadelelerini görebiliriz. Bugün Saha Cumhuriyetinde Olonhoların toplanmasının birinci devresi bitmiştir. Olonhoların 150 tam metni ve 80'den fazla kısa özeti toplanmıştır. Şimdiye kadar 17 tam metin, 28 kısa özet ve 21 küçük parça basılmıştır. Bunların büyük bölümü Rus ihtilalinden önce hazırlanmıştı. Daha sonra Olonholar üzerinde incelemeler başlamıştır ki, bu da Sovyet-Rusya dönemine rastlamaktadır. Olonhoların bazı bölümleri o kadar uzundur ki, anlatılması birkaç gün sürer ve özel okuyucuları vardır.

Olonhoların hangi tarihf devreye ait oldukları konusunda anlaşmazlıklar vardır. Bunu bir neticeye vardırmaq için Güney Sibirya ve Mogolistan'daki konar-göçerlerin içtimaî hayatlarının tedkik edilmeleri gerekmektedir.

Diğer yandan Türk tarihini yakından ilgilendiren birtakım yabancılara ait destanları da zikretmek lâzımdır. Bunlar da tarihimiz ve kültürümüz için önemlidir. Türk olmayan kavimlerin bu destanları arasında İranlıların Şehnâme'sini, Almanların Nibelungen'ini, Rusların Igor Bölüğü Destanlarını sayabiliriz. Bu destanların pek çoğu doğrudan Türklerle alâkalı olduğu gibi, bir kısmı da dolaylı olarak Türklerle ilgilidir.

12. W.Bang-R.R.Arat, *Oguz Kagan Destanı*, İstanbul 1970, s.I-IV.

B-Arkeolojik Buluntular

Bütün dünya milletlerinin olduğu gibi, Türk milletinin de eski tarihini ve kültürünü aydınlatabilmek için ilk başta onlardan kalan maddî belgelere baş-vurmak zorundayız. Bunların içine ise daha çok arkeoloji, sanat tarihi ve etnografya malzemeleri girer.

Maddi kültür unsurları arasında çeşitli iskân yerleri, bengütaşlar, balballar, mezarlar, kap-kacak, hülasa hertürlü maddî eşya yer alır. Konar-göçer bir hayat tarzını benimseyen Türkler özellikle kışlak merkezlerinde, barındıkları yapıları inşa ettiler. Doğuda Yenisey ve Selenge nehirlerinden başlamak üzere batıda Tuna'ya, yani Orta Avrupa'ya kadar Türklere ait pekçok yerleşim yerine rastlanılmaktadır.

Asya ve Avrupa topraklarında Türklere kalma buluntu yerlerini ve çağlarını şöyle tasnif etmek mümkündür:

1-Taş Çağı (M.Ö. 10.000-M.Ö. 1700)

a-Geç Taş Çağı (M.Ö. 10.000'ler)

b-Yontma Taş Çağı (M.Ö. 8000-3000)

2-Bakır Çağı M.Ö. 2500-1700 yılları arası olup, bu buluntu yerlerine Altay-Sayan, Minusinsk vadilerinde rastlanılır. Bu döneme ait Türklere kalma at ve koyun kemikleri bulunmuştur. Demek ki, Türkler M.Ö. 2500'lerden beri koyunu biliyordu.

3-Tunç Çağı M.Ö. 1700-1000 yıllarını ihtiva eden Andronova kültürüyle ön plana çıkar ki, burası Minusinsk bölgesindedir. Fakat Tunç Çağı'nın Türk coğrafyasının çeşitli yerlerinde izleri vardır. Mesela, Tuva Tunç Çağı, Tuva Cumhuriyeti sınırları içindeki Ulug-kem bölgesinde bulunmuştur. Burada çıkan kalıntılar M.Ö. 2000-700 yılları arasında olup, Tölöslere aittir. Kazak Tunç kalıntıları, Kazakistan topraklarında yer alıp, M.Ö. 2000-700 yılları dönemidir. Kara-sug Kültürü, M.Ö. 1300-700 yılları arasındadır ve Yenisey çevresiyle, Kögmen Dağları havalisinde ortaya çıkmıştır. Bu kültür de eski Tölös kabilelerinden kalmadır. Bu dönemin özelliği olan yassı mezar kültürünü Baykal Gölü'nün güney-doğusunda, Ötüken Dağları (Hangay), Selenge-Orkun, Tamır Irmakları ve Baykal Gölü çevresinde görüyoruz ve M.Ö. 1000 yıllarına aittir. Burada ortaya çıkarılan arkeolojik malzemeler, Minusinsk bölgesinde keşfedilen Tagar Kültürüyle benzerlik gösterir.

4-Demir Çağı, buluntuları tıpkı Tunç Çağı gibi Türk ülkelerinin farklı bölgelerinde rastlanılmaktadır:

a-Uyuk (Tuva) Kültürü, M.Ö. 700-200 yılları arasında oluşmuştur.

b-Tagar Kültürü ise, M.Ö. 700-M.S. 100 tarihlerine konulup, Kögmen Dağları ve Yenisey'in kolları çevresindedir.

c-Esik (Yesik) Kalıntıları M.Ö. 500 yıllarına ait olup, 1969 senesinde Kazakistan'ın Esik kasabasında başlayan kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Kazakistanlı ilim adamlarından Kemal Akişev'in başkanlığında başlayan bu kazılarda elde edilen en mühim eser, gümüş bir kap üzerindeki Kök Türk harflerinin arkaik şekli olarak kabul edilen ve M.Ö. 5. yüzyıldan kalma olduğu söylenen yazılardır. Bu harfiyatta keşfedilen diğer önemli bir buluntu da, tamamen altınla işlenmiş üzerinde bir zırh bulunan Türk tiginine ait cesettir. Bu yüzden ilim literatürüne "Altın Elbisli Adam" olarak geçti. Ayrıca bunların yanında 4000 parça altın eşya çıkarıldı. Esik kalıntılarının bulunduğu coğrafya Issık Köl çevresi, Ala-Tag, İli Vadisi, Çu-Talas arası, Kuz-Orda ve Taraz havalisinden ibarettir. Bu bölge tarihin en eski devirlerinden beri Türklerin yurduudur. Esik mezarlarından çıkarılan altın levhalar üzerinde at, dağ keçisi, geyik, pars, kurt ve yırtıcı kuşlara ait motifler vardır.

d-Taştık Kültürü, M.Ö. 300-M.S. 400 yıllarını ihtiva edip, yine Kögmen ve Yenisey bölgesinde ortaya çıkarıldı. Taştık kültürünün buluntuları arasında küçük hayvan heykelleri vardır. Kiselev, Taştık kültürünü doğrudan doğruya Kök Türk kültürünün ön hazırlığı olarak kabul eder.

e-Pazırık Kültürü, Altun-Yış (Altay), Yarış Ovası (Cungarya), Tarbagatay Dağları, Kara İrtiş ve Yumar (Ob) Vadileri etrafında ortaya çıkmıştır. Pazırık mezarları ilk defa 1919 senesinde S.I.Rudenko ve M.P.Gryaznov adlı iki ilim adamı tarafından bulundu. Sibiry'a'da Ulagan vadisinde, Pazırık denilen yerde, tamamen donmuş mezarlar içinde cesetlere ve eşyalara rastlanıldı. Pazırık mezarlarında M.Ö. 400-200 yıllarına ait halılar, giyim eşyaları, ayakkabılar, arabalar, mumyalanmış kadın ve erkek cesetleri, at koşumları, müzik aletleri ve süs eşyaları bulundu.

Tarih öncesi çağları ve kültürlerini böylece özetledikten sonra bulunan eşyaları da belki şöyle tasnif edebiliriz.

1-Her türlü giyim-kuşam eşyaları

2-Çeşitli süs eşyaları. Küpe, düğme, kopça, bilezik, gerdanlık, ayna, toka, kemer uçları

3-Savaş aletleri. Ok ucu (temren), balta, bıçak, süngü, kılıç, zırh, kalkan, bayrak, tug vs.

- 4-Ev aletleri. Çekiç, balta vs.
 5-Mutfak eşyaları. Her türlü kap-kacak.
 6-At koşumları. Eğer, gem, üzengi, kayış tokaları.
 7-Ev eşyaları. Halı, kilim, döşek, vs.
 8-Müzik aletleri. Her türlü çalgı.
 9-Her türlü mimari yapı ve heykeller.

10-Tamgalar. Türk kültüründe tamgaların önemi son derece büyüktür. Türk, sahip olduğu bütün varlıklara tamgasını vurarak, onların adeta mülkiyetine sahip olmuştur. Çanağından, çömleğine, koyunundan, atına, mezar taşından, sahip oldukları toprakların sınırlarına kadar her yere tamgasını kazımıştır.

11-Bengü-taşlar.

C-Yazılı Kaynaklar

Hiç şüphesiz tarihin önemli kaynakları arasında yazılı belgeler yer alır. Yazılı kaynaklar denilince de akla kitabeler, sözlükler, siyaset-nâmeler, coğrafya eserleri, genel ve özel tarihler ve ayrıca kültürümüz için önemli olan fal kitapları, dini metinler, mektuplar ve yarlıklar gelir.

1-Kitabeler

Bugün tarihçiler, özellikle İslâmiyet öncesi Türk tarihinin yerli kaynakları bakımından çok az belgeye sahiptirler. 19. yüzyılın sonlarına kadar başvuru kaynaklarımızın temelini Çin yıllıkları ve seyahat notları meydana getiriyordu. Kök Türkçe yazıtların ortaya çıkması ilim alemini bir anda harekete geçirmiştir. İlk defa Kök Türkçe yazılı abidelerin varlığından bahseden, 13. yüzyıl tarihçilerinden Cüveynî olmuştur¹³. Daha sonra bir botanikçi olan Messerschmidt, 1721'de, Yenisey vadisinde yaptığı araştırmalar sırasında, Kök Türkçe ile yazılmış taşların varlığından haber vermiş, fakat o bu taşların hangi dille ve kimlere ait olduğunu bilmediğinden yankı uyandıramamıştı. Ama ilim aleminin en büyük keşiflerinden biri olan Kök Türk yazıtlarının bulunması ve dünyaya tanıtılması, İsveçli bir subay olan Strahlanberg sayesinde oldu. Bu yazıtların okunması için dünyada büyük bir yarış başlamış ve ilk önce büyük alim Thomsen abideleri deşifre etmiştir. Böylece araştırmacıların eline kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek olan vesikâlar geçmiş oldu. Buna rağmen, belli

13. Ata Melik Alaaddin Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. I, Çev. M.Öztürk, Ankara 1988, s.116-117.

başlı birkaç kitabenin dışındaki diğer kitabelerden yararlanma yoluna gidilmemiştir.

Hunlardan sonra Türk devletinin başına Tabgaçlar geçmişler, onların peşinden de Kök Türk Aşına ailesi Türk birliğini sağlamıştır. Bugün istifade edilen yazıtların tarihî bakımdan en kıymetlileri Kök Türklere aittir. Hunların neslinden olduklarını söyleyen Kök Türklerin ardından Uygurlar da, Kök Türklerin izini takip etmişler, onlar gibi gelecek nesillere haber vermek için büyük devlet kitabelerini diktirmişlerdir. Bununla beraber, Hun dönemi yazıtı olarak daha önce bahsetmiş olduğumuz Esik Yazıtı gösterilmektedir.

a-Kök Türk Dönemi Yazıtları

1-Bilge Kagan Yazıtı: Oğlu, İçen tarafından Bilge Kagan'ın ölümünden (734) sonra 735 yılında diktirilmiştir. Bilge Kagan ve Köl Tigin Yazıtlarının ilk kopyası Rus arkeologu Yadrintsev tarafından çıkarılmıştır. Bu yazıtları ilk defa, W.Radloff tarafından, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St.Petersburg 1895, adlı eserde neşredilmiştir. Yazıtın Türkçe kısmını Yollug Tigin yazmış olup, çince kısmını ve süslemeleri Çinliler yapmıştır. Bilge Kagan'ın yazıtı, Köl Tigin'inkinden bir kaç cm. uzundur. Bu yüzden doğu cephesinde 41 satır vardır. Yazıtın batı cephesinde Çince kitabe olmakla beraber, Çince kitabenin üzerinde ayrıca Türkçe yazılar devam etmektedir.

2-Köl Tigin Yazıtı: 731 yılında ölmüş olan Köl Tigin'in kitabesini ise kardeşi Bilge Kagan, 732 yılında yine Yollug Tigin'e yazdırtmıştır. Bu yazıtta ait bilgiler de, Bilge Kagan'inkiyle aynıdır. Kök Türk Kaganlığının başlangıcından itibaren Bilge'nin ölümüne kadar olan tarihî olaylar bu yazıtlarda zikredilmektedir. Kitabe kaplumbağa şeklinde bir kaide taşıma oturtulmuştur. Yüksekliği 3.75 metredir. Yukarıya doğru daraldığından doğu ve batı cephelerinin genişliği aşağıda 132 cm, yukarıda 122 cm. dir. Güney ve kuzey cepheleri aşağıda 46, yukarıda 44 cm. dir. Doğu cephesinin üzerinde kaganın işareti, batı cephesinde Çince kitabe vardır.

3-Tunyukuk Yazıtı: İki ayrı taştan ibaret olan Tunyukuk Yazıtı, muhtemelen 725-726'larda ölen ünlü Türk devlet adamı Tunyukuk tarafından ölmeden evvel diktirilmiştir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır. Bu abide de yazı yukarıdan aşağıya doğru yazılmış, fakat diğer ikisinin aksine satırlar soldan sağa doğru düzenlenmiştir. Bilge ve Köl Tigin yazıtlarının yakınında, Mogolistan'ın Koşo-Çaydam bölgesinde bulunmuştur. Bu yazıt da, Radloff tarafından adı geçen eserde ilk defa neşredildi.

Taşların çpe-çevre etrafında Çin oymacıları tarafından yapılma sekiz tane heykel vardır ki, hepsinin başları kırılmıştır. Burada takriben 150 metre kadar uzunlukta bir sıra balbal vardır. Yazıtın anlaşıldığına göre, İl-teriş ve Tunyukuk istiklâl mücadelelerine birlikte girmişlerdir. Ayrıca Tunyukuk'u Çin kaynakları da teyit etmektedir. Bu yıllıklarda hep İl-teriş ve Tunyukuk'un adları yan yana geçmektedir. Tunyukuk yaptığı işlerden dolayı haklı olarak kendini övmektedir. Özellikle Tokuz-Oguzların elinden Ötüken'in alınması, Kırgız, Türgiş ve Sogd seferleri bu yazıtlarda anlatılmaktadır. Tunyukuk yaşadığı müddetçe Türk devleti en parlak zamanlarından birini geçirdi. Devletin sınırları batıda Temir Kapı'ya, doğuda da zaman zaman Çin Denizi'ne kadar uzandı. Tunyukuk yazıtının diğer yazıtlardan farklı bir tarafı Bilge ve Köl Tigin'e yer verilmeyişidir. Özellikle Köl Tigin'in adı hiç geçmez.

4-Ongin Yazıtı: 1891 yılında Yadrintsev tarafından Mogolistan'daki Ongin Irmağına yakın bir yerde bulunduğundan, bu ad ile anılmıştır. 8. yüzyıla ait bir yazıt olup, ilk defa Radloff tarafından adı geçen eserde neşredildi. Abide de esas olarak 12 satır bulunmakla beraber, yan tarafının en üstünde 7 satırdan oluşan kısa kısa yazılar vardır. Ayrıca yazıtın hemen yanındaki balbalın üzerinde de bir satır yazı mevcuttur.

Her hâlde 731 yılında dikilmiş olan bu yazıtın kimin adına kazındığı konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Yazıtta bir felaketten bahsedilmektedir, bu da muhtemelen 630'daki felaket yılıdır. Bilindiği gibi bu olay Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında da geçer. 8. yüzyıla ait bir yazıt olup, ilk defa Radloff tarafından adı geçen eserde neşredildi.

5-Köl İç Çor Yazıtı: Orta Mogolistan'da, Ihe-Hüşotu denilen yerde, W.Kotwicz tarafından bulunduğu için bu ad ile de anılan yazıt, Kök Türklerin ünlü devlet adamlarından biri olan Tarduş Köl İç Çor'un anısına dikilmiştir. Aynı zamanda Tunyukuk'un da akrabası olma ihtimali olan Köl İç Çor Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Köl İç Çorluk idarî bir unvandır. Bazı ilim adamlarının belirttiğine göre, 8. yüzyılda batıdaki Tarduş beglerinin reisi Köl İç Çor unvanını taşıyordu. Hunlarda olduğu gibi, Kök Türk ve Uygurlarda da ordular boy düzeni üzerine teşkilâtlandırılmış olup, ordu komutanları olan şadlara yardımcı olmak için, tecrübeli Köl İç Çorlar ve Apa Tarkanlar tayin olunmuştur. Kitabede pek-çok Türk ve gayri-Türk kavmin adını da görebiliriz (Karluk, Tokuz-oguz, Türgiş, Tarduş, Kitan, Tatabi, Tezik vs). Coğrafi açıdan da değerli olan yazıtta Beş-balık, Yinçü Ögüz, Temir Kapı gibi coğrafi terimlere de rastlamaktayız. Yazıtta Köl İç Çor'un savaş mücadelelerinden özellikle, 714 yılındaki Beş-Balık savaşları hakkında bilgi vardır. Yazıtın batı tarafında 12, doğu yüzünde 13, kuzey yönünde 4 satır mevcuttur.

Yazıtı ilk defa W.Kotwicz-A.Samoilovitch, "Le Monument Turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie Centrale", *Rocznik Orientalistyczny*, Tom. 4, Warszawa 1928, adlı makalelerinde yayınlamışlardır.

6-Bugut Yazıtı: Mogol arkeologlarından C.Dorçsüren tarafından 1956 yılında, Mogolistan'daki Bugut şhrine 10 km uzaklıkta bulunduğu için bu ad ile anılmaktadır. 6-8. yüzyıla ait olup, Sogd alfabesiyle yazılmıştır. Yazıtın tam olarak korunamamış olan üst tarafındaki kabartmada; belden yukarısı Türklerin efsanevî atası olan kurt, belden aşağısı insan olan bir yaratık bulunmaktadır. Özellikle yazıtın bir taş kaplumbağa sırtına oturtulmuş olması, buranın bir han mezarlığı olduğunu göstermektedir.

Kök Türklerin ilk zamanlarına aittir. Adını başka hiçbir kitabede göremediğimiz, Mo-kan'ın ve Taspar'ın küçük kardeşi Mahan Tigin adına dikilmiş olup, yazıtta onun iyi ve yetenekli biri olduğu zikredilir. Bu yazıtta Mahan Tigin'e kagan da denmektedir. Bugut Yazıtını S.G.Klyaştorıny-V.A.Livşiç, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia*, 26/1, Budapest 1972 adlı makalede en iyi neşrini yaptılar.

7-Çoyren Yazıtı: Ulan-Batur'a 15 km uzaklıkta, Sansar-Ula Kurgan'ının güneyinde bulunmuştur. Üzerinde üç tamga bulunan bu yazıt 1929'da Ulan-Batur Müzesine getirilmiştir. Bu yazıtta ünlü vezir Tunyukuk'un nesebi sayılmaktadır. 6 satırdan ibarettir.

8-Hoytu-Tamır Yazıtları: 1893 yılında Klementz tarafından bulundular. Orkun Nehrinin Hoytu-Tamır bölgesindeki kayalar üzerindeki bu yazıtlar 8. yüzyıla ait olup, Kök Türk dönemindeki Beş-Balık seferlerini anlatmaktadır. Yine ilk defa bu yazıtları Radloff neşretmiştir. Hoytu-Tamır Yazıtlarının tamamı on parçadır.

9-Uybat III Yazıtı: 1721'de Messerschmidt tarafından Uybat Nehrinin sol tarafında keşfolunmuştur. Fakat bu bölgede daha pek çok yazıt mevcuttur. Yazıt Tarkan Sangun adlı bir Türk begine aittir. Yazıtta Türk tarihi için oldukça öneme sahip bir isme tesadüf etmekteyiz. Köl İç Çor Yazıtınının 12. satırında geçen İl Çor adını, bu kitabenin 8. satırında da görüyoruz. Bu İl Çor'un adı Çin kaynaklarında To-si-fu olarak transkripsiyon edilmiş olup, büyük bir ihtimalle İl-teriş ve Kapgan Kaganların kardeşidir. Yazıtta toplam 17 satır vardır.

b-Uygur Dönemi Yazıtları

1-Aru-Han Yazıtı: 1962 senesinde Mogolistan'ın Bulgan şehrinin yakınlarında bulunmuştur. E.Tryjarski, "L'Inscription Turque runiforme d'Arkhanen, en Mongolie", *Ural-Altäische Jahrbücher*, Vol. 36, Wiesbaden

1965, adlı makalesinde ilim alemine tanıtmıştır. Yazıt 3 satırdan ibarettir. Uygurların ilk dönemine ait olmalıdır.

2-Sevrey Yazıtı: Bu yazıt 1948'de Sovyet Bilimler Akademisinin Gobi'ye gönderdiği ilim heyeti tarafından bulunmuştur. Sevrey Yazıtında Sogdça kelimelerde yer almaktadır. Yazıtın Uygur kaganlarından Böğü'ye ait olduğu tahmin olunmaktadır. Kitabe 3. satırdan itibaren okunmaktadır ve 7 satırdır.

3-Şine-Usu Yazıtı: Türk tarihinin ve kültürünün en mühim eserlerinden birisidir. 1909 senesinde Mogolistan'a yapılan bir ilim gezisinde, Şine-Usu Gölü havalisinde bulunduğundan bu ad ile anılmıştır. Şine-Usu Türkçede "Yeni Su" demektir. Yazıt herne kadar Moyun-Çor'a ait ise de, babasının yaptığı icraat ve meydana gelen hadiselerden bahsettiğinden ayrı bir değer taşır. Şine-Usu Yazıtında pek çok yer adına rastlanılmakta (İrtiş Ögüz, Selenge, Orkun, Kem, Yar-Ögüz, Yarış Yazı, Kögmen, Kara-Kum vs) ve S.Gömeç, "Şine-Usu Yazıtında Geçen Bazı Yer Adları", *Bilge*, 18, Ankara 1998 adlı makalesinde bu yer adları üzerinde durmuştur. Yazıtın kuzey tarafında 12, doğu tarafında 12, güney cephesinde 15, batısında 10 satır mevcuttur. Ayrıca yazıtın batı tarafının kenarında da bir satır bulunmaktadır.

Yazıtın kuzey tarafı ilk dört satırı Kök Türklerden izler taşır. Moyun-Çor'un babası Köl Bilge'nin Tokuz-Oguzları kendi safına çektikten sonra başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Onlar önce Kök Türkleri bertaraf etmişler, sonra Basmıl ve Karlukları yenerek, Türk devletinin başına geçmişlerdir. Uygurlar yazıttan da anlaşılacağı üzere, 748 yılındaki Atalar Mezarlığında yapılan törenden sonra, millet tarafından kendilerini idare etmeğe lâyık görüldüler. Kitabedeki bu "Ata Mezarlığı" motifi, Türk neslinin çoğalmasına sebep olan Türk ataların gerçek veya sembolik mezarlarının olduğu fikrini çağırıyor. Bu da bize *Ergenekun Destanı*'ni hatırlatmaktadır. Bu yazıttan çıkan diğer bir netice de, hükümdarlık alametleri arasında Atalar Mezarlığına sahip olmak da vardır. Şine-Usu Kitabesinde son olay Selenge'de Sogdlu ve Çinli ustalara Bay-Balık adında bir şehir inşa ettirilmesi zikredilmektedir.

Yazıttan ilk G.J.Ramstedt, "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, Vol. 30, Helsinki 1913/1918, isimli makalesinde bahseder. Başlangıçtan itibaren Moyun-Çor Kagan döneminin de olaylarının anlatıldığı bir tarihi vesikadır.

4-Terhin Yazıtı: Bu yazıt da, Uygur kaganı Moyun-Çor tarafından diktilmiştir. 1970 yılında Mogolistan'da bulundu. Yazıtı ilim alemine

S.G.Klyaştorıny, "Terhinskaya Nadpis", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, No 3, Baku 1980, adlı yazısıyla tanıtmıştır diyebiliriz. Bu yazıt üzerine Türkiye'de T.Tekin ve S.Gömeç çalışmışlardır.

Toplam 30 satır ve bir de taş kaplumbaga üzerindeki cümleyi sayarsak 31 satırdan ibaret olan bu yazıt, Uygurların ünlü kaganı Moyun-Çor devrinin başlangıcından 753 yılına kadarki olaylardan bahseder. Yazıtın başında daha önceki meşhur Türk hükümdarlarının adlarının sayılması ve Bunun Kagan'ın adına burada da rastlamamız, bizi Uygurların da başlangıçta kendilerini Kök Türklerin devamı olarak gördüklerini düşünmemize sevketmektedir. Kitabe aşağı-yukarı Şine-Uzu ile aynıdır. Burada da pekçok Türk boyu (Kasar, Bars II, Apa İsi, Süngüz, Başkan vs) ve kavmin adını görmekteyiz.

5-Tez II Yazıtı: İlk defa 1915 yılında B.Y.Vladimirtsov tarafından bulunmuş, yazıtın o zamanlar neşredilmesine izin verilmemiş, fakat 1976 senesinde ikinci defa, Tez Nehri kıyısında, S.Karcabay ve A.Ochir tarafından keşfedilmiştir. Yazıt Böğü Kagan dönemine aittir. Bu yazıtı da ilim almına S.G.Klyaştorıny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", *Acta Orientalia*, 39/1, Budapest 1985, adlı yazısında tanıttı. En son olarak S.Gömeç neşretti. Yazıtın batı tarafında 6, kuzeyinde 5, doğusunda 6, güney tarafında 5 satır bulunmaktadır.

Yazıt herhalde 770-779 yılları arasında dikilmiştir. Böğü Kagan'ın faaliyetlerinden çok babası Moyun-Çor ve dedesi Köl Bilge Kagan hakkındadır. Türk tarihi ve kültürü için oldukça değerli olan yazıt bugüne kadar iyi korunabilmiş olsaydı, ondan daha çok faydalanmak mümkündür. Terhin yazıtında olduğu gibi Tez II yazıtında da "dokuz bakan"dan bahsedilmektedir. Bu dokuz bakanın üçünün iç bakan, altısının da dış bakan olduğu söylenmektedir.

6-Karabalgasun Yazıtı: Uygur tarihinin 833 yılına kadar bir özetidir. Üç dilli olması hasebiyle evrensel bir niteliği de bulunan bu yazıt, Türk tarihi ve kültürü açısından oldukça büyük öneme haizdir. Türkçe, sogdça ve çince olan yazıtın Türkçe bölümü oldukça yıpranmıştır. Abide de toplam 52 satır Türkçe yazı vardır ki, bunların çoğu birer kelimedir. Yazıt 1889 tarihinde Yadrıntsev'in Kuzey Mogolistan'ı ziyareti sırasında büyük bir harabede bulundu. Yazıtın ilk neşri Radloff'un eserinde olmuştur.

7-Suci Yazıtı: Ramstedt bu yazıtı 1900 yılında Urga'dan Handu-Wang Manastırı'na giderken buldu. Yeri Kuzey Mogolistan bölgesidir. Onbir satırdan ibaret olup, en üstünde bir tamga vardır. Boyla Kutlug Yargan adındaki bir Kırgız bakanın adına dikilmiştir.

8-A-Çor Yazıtı: 8. asrın son zamanlarına ait bir yazıttır ve 1857 senesinde, Kostroff adlı bir Rus tarafından bulundu. Bulunduğu yer Abakan'ın sol sahilindeki Koybal bozkırındaki Açur Köyüdür. Yazıt Uygur vezirlerinden ve komutanlarından olan İl Ögesi İnançu Bilge adına diktirilmiştir. Yazıtın ön tarafı, sağ ve sol yönlerinde 4'er satır mevcuttur. Arka tarafında ise bir satır bulunmaktadır. Türk tarihi ve kültürü bakımından son derece kıymetli olan bu yazıtı ilim alemine Radloff tanıtmıştır.

9-Şivet-Ulan Yazıtı: Sadece üç kelimesi okunabilen, ancak Uygur adına rastlanılması bakımından değerli bir yazıt olan Şivet-Ulan'ı ilk defa G.J.Ramstedt, "Materialien zu den Alt-türkischen Inschriften der Mongolei", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 60/7, Helsinki 1912, adlı makalesinde tarif etmiştir.

10-Altın-Köl II Yazıtı: Yine tarihimiz ve kültürümüz açısından değerli yazıtlardan birisi olan Altın-Köl II, 1878'de Korçakoff adlı bir köylü tarafından, Abakan'ın sağında, Altın-Köl'ün 1 km uzağında bulundu. Yazıtın üç tarafında da kayıt olup, hepsi üçer satırdan ibarettir. 9. yüzyıla ait olan bu kitabe hakkında ilk bilgileri Radloff'un eserinde görmekteyiz.

c-Türgiş Yazıtları

1-Uybat I Yazıtı: 1886 yılında, Uybat nehri bölgesinde D.A.Klementz bulmuştur. Taşın dar yüzü üzerinde bir insan tasviri bulunmaktadır. Yazıtın ön tarafında bir, sol tarafında iki ve sağ tarafında da iki olmak üzere beş satırdır. Sağlığında elçi olan bir Türk'e ait olan yazıtı ilim alemine Radloff adı geçen eserinde tanıtmıştır.

2-Tuba III Yazıtı: Messerschmidt tarafından 1721 senesinde, Yenisey'in solundaki Tez ve Erba arasında bulundu. Bu taş üç satırdan ibarettir. Yazıt büyük bir Türgiş beyine aittir. Radloff'un sayısında ilim alemi bu yazıttan faydalanmıştır.

Tuba III Yazıtında da, daha önce Uybat I'de geçen Kara Kan adını görmekteyiz. Bir de metinde Türgiş ülkesi geçmektedir. Tahminen 8. yüzyılın ilk yarısına ait bir kitabedir.

d-Altı-Bag Bodun Yazıtları

1-Bay-Bulun II Yazıtı: Dört satırdan ibaret olup, Ulug-Kem'in sol tarafındaki Bay-Bulun Kurgan'ı harabelerinden çıkarılmıştır. İlk defa yazıtın metnini, S.V.Kiselev, "Neizdanniye Nadpisi Yeniseyskih Kirgizov", *Vestnik Drevney Istorii*, No 3, Moskova 1939, adlı makalesinde verdi.

Kart Tak Inal Öge adlı bir beg için dikilmiştir. Kitabenin dördüncü satırında Altı-Bag Bodun ismi geçer. Batıda On-Okların başında bulunan Tardu'nun 603'te ortadan kaybolmasından sonra, yerine tahta çıkan Çor Yabgu, Tölös beglerinin kendisine suikast yapmalarından korktuğu için bazı liderleri öldürttü. Bundan dolayı Tölös boylarının önemli bir kısmı ayaklandı. İsyan eden altı Tölös boyu (Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugu, Apa-İsi) birleşerek Altı-Bag Bodun'un meydana getirdiler.

2-Uyuk-Tarлак Yazıtı: 1888 tarihinde, Aspelin tarafından Uyuk nehri havalisinde bulunan yazıtlardandır. İki satır ve yazıtın üzerinde bir de tamga vardır. Yazıtı ait ilk bilgileri Radloff'tan öğreniyoruz.

Yazıt El Togan Tutuk isimli Altı-Bag Bodun'a mensup bir beg adına hazırlanmıştır. El Togan Tutuk altmış yaşında ölen bir elçidir.

3-Kemçik-Kaya Başı Yazıtı: 1879'da Adrianov tarafından Kemçik ırmağının 8. km yukarısında bulundu. Yazıtın özelliği hem sağdan sola, hem de soldan sağa doğru yazılmış olmasıdır. 9 satır halinde yazılmıştır. Tograk adlı bir Türk beyinin yazıtıdır. Bu yazıtı D.A. Klementz, "Drevnosti Minusinskogo", *Pamyatniki Metaliceskih Epoh*, Tomsk 1886, isimli yazısında tanıtmaktadır.

Kitabede adı geçen İnançu Külüg Çiğşi'nin Karabalgasun Yazıtında geçen İnançu ile aynı adam olma ihtimali söz konusudur. Altı-Bag Bodun'a mensup bu elçi çok önemli seyahatler yapmıştır. İlk önce 810 senesinde 30 kişilik bir heyet ile Çin'e gitmiş, sonra 813'te bir evlilik dileğinde bulunmak üzere bu ülkeyi bir kere daha ziyaret etmiş, 821'de bu evliliği gerçekleştirmek amacıyla yine Çin'de bulunmuş ve Hotan'a gitmiştir. Yazıtın 7. satırındaki *Kırkız kanı bitimişin* cümlesinden, sanki Kırgız ülkesinde de bulunduğu sonucu çıkmaktadır.

e-Oguz Yazıtları

1-Hangita-Hat Yazıtı: Bu yazıttan ilk defa Y.Rintchen, *Les Dessignes Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolei*, Oulan-Bator 1968, adlı eserinde bahseder. Yazıt 7. yüzyılın sonlarında Tokuz-Oguz Kagan'ı Baz Kagan'ın oğlunun anısına dikilmiştir. İki satır halindedir.

2-Barlık I Yazıtı: 1891'de Klementz tarafından Elegeş'in batı tarafındaki, Barlık nehri havalisinde bulundu. Bundan başka üç yazıt daha vardır. Altı-Oguz birliğine dahil olan bir bey adına dikilmiştir. Üç satırdan ibarettir. Yazıttan ilk defa Radloff haber verir.

Yazıttan Oguzların 7-8. yüzyıllarda birkaç birlik teşkil ettikleri ortaya çıkmaktadır. Mesela bu yazıtta Oguzların altı boy halinde teşkilatlandıkları söylenirken, Şine-Uzu Yazıtında hem Sekiz-Oguz, hem de Tokuz-Oguz boyunu görüyoruz. Bilge Kagan Yazıtında da bir Üç-Oguz ittifakı vardır. Eğer bunların hepsinin aynı yüzyıllarda var olduğunu düşünecek olursak, Oguz birliğinin sayısı 26 olur. 10. yüzyılda ise, Oguzlar 24 boy halinde teşkilatlanmışlardır. Bu da gösteriyor ki, çağlar içerisinde Oguz federasyonlarına çeşitli boylar girip-çıkması ve 10. yüzyılda da son şeklini almıştır.

f-Kümüül Yazıtları

1-Kejilig-Hobu Yazıtı: 1916 senesinde Adrianov tarafından, adı geçen bölgedeki Ejim kıyısında bulundu. Yazıtta bir de tamga vardır. Onbir satır halindedir ve yazıt hakkındaki ilk ciddi bilgileri S.E.Malov'un *Yeniseyskaya Pismennosti Tyurok*, Moskova-Leningrad 1952, adlı eserinde görüyoruz. Bir Türk boyu olan Kümüüllere aittir.

Kümüül adı, Çin kaynaklarında Sha-toların bir kabilesi olarak geçen Çümüül/Çumullardan (Tch'ou-yue) gelmektedir. Çin yıllıklarında onların Türklerin bir bölümü olduğunu ve Kök Türklerin fetret devresinde Beş-Balık taraflarına çekildiklerini görüyoruz. Onların adını Kaşgarlı Mahmud'un Divanı Lûgat-it Türk'ünde de görebiliriz. Bu yazıt Kümüül Öge adına dikilmiştir.

2-Kızıl-Çıra II Yazıtı: 1916'da Adrianov tarafından Bayan-Köl ırmağı kıyısındaki Kızıl-Çıra muntkasında keşfedildi. Altı satır olan bu yazıtı da Malov ilim alemine tanıtmıştır.

g-Az Yazıtları

1-Bayan-Kol Yazıtı: 1971 yılında Tuva bölgesinde bulundu. Yazıtta Altı-Azların tarihi yurtlarının kesin sınırları çizilmektedir. Yaklaşık 2.5 metre uzunluğundadır. Üç yüzünde de birer satır vardır. Yazıt hakkındaki bilgileri, D.D.Vasilyev'in "Tyurkskaya Runiçeskaya Nadpis iz Okrestnostey Bayan-Kola (Tuva)", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, No 3, Baku 1976, adlı makalesinden öğrenmekteyiz.

Azlar hakkında pekçok görüş mevcuttur. Azlar menşei itibarıyla Türk boyları içerisinde dahil edilmeseler bile zaman içerisinde Türk kültürü arasında erimişler ve Türkleşmişlerdir. Bayan-Kol Yazıtından çıkan neticeye göre, 8. yüzyılda Azların altı urug halinde ve Tannu-Ola'nın batısındaki Mugar bölgesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

2-Mugur-Sargol Yazıtları: 1976 ve 1978 senelerinde bulundu. Yeri Yenisey'e 2.5 km uzaklıktaki Mugur bölgesi olduğu için bu ad ile anılmaktadır. I. Mugur yazıtını N.A.Baskakov, "Naskalnaya Runiçeskaya Nadpis v Terezennike-Buyuk Uriçişça Mugur-Sargol Tuvinskoy ASSR", *Sovyetkaya Etnografiya*, No 3, Moskova 1978, isimli makalesinde, II. Mugur yazıtını, D.Vasilyev, "Novaya Drevnetyurskaya Nadpis iz Tuvi", *Arkeologičeskiye Otkritiya*, 1979, Moskova 1980, adlı yazısında vermektedirler.

Az adına ilk defa tarihi bilgi olarak, Bilge ve Köl Tigin Yazıtlarında 709 yılındaki Kök Türk-Kırgız savaşları sırasında rastlıyoruz. 710 senesinde Türgişlerle yapılan muharebede de, herhalde Türgişlerin safında yer almışlardır. Çünkü bu savaşlarda Türgiş liderinin komutanlarından birinin unvanı Az Tutuk'tur. 714 yılında ayaklanan Azları, Bilge ve Köl Tigin bir kez daha mağlup ettiler. Az adı Uygur kitabelerinden Şine-Usu ve Terhin Yazıtında da görülür. Fakat Uygurlar çağında onların hakimiyetini tanımışlardır. Çünkü artık mühim bir siyasi kuvvetleri yoktur.

h-Peçenek Yazıtları

Türk milletinin bir parçası olan Peçeneklere ait bu yazıtlar 1799 senesinde, Macaristan'ın Torontal vilayetindeki Nagy-Szent-Miglos denilen yerde, bir evin avlusunda bulundu. İlk önce Attila'nın definesi sanılan bu eserlerin üzerindeki yazılar çözülememiş ve Viyana Müzesine kaldırılmıştı. Kök Türk yazıtlarını çözen Thomsen bunların Attila'ya ait olmadığını söylemiş ve G.Nemeth, kalıntıların Peçenek Türklerinin izlerini taşıdığını ve Kök Türkçenin devamı olan bir Türkçe ile yazıldığını *A Nagyszentmiklosi Kincs Feliratai*, Budapest 1932, adlı eserinde söylemişti. 9-10. yüzyıllara ait olduğu sanılan bu eşyaların üzerinde hem Kök Türk harfli metinlere rastlanıldığı gibi, hem de Grek harfleriyle yazılmış parçalara tesadüf edildi.

ı-Bulgar Yazıtları

Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde, mesela Pliska, Preslav ve Madara gibi merkezlerde eski Bulgar Türklerine ait 90 kadar kitabe bulunmuştur. Bunlar genellikle Grek alfabesiyle yazılmıştır. Preslav'da bulunan bir yazıt Kril alfabesiyedir. Bunlardan Madara Yazıtı, kabartmalı sağlam bir kaya üzerindedir. Kabartmadaki tasvir sahnesinde, elinde mızrak, ata binmiş bir şuvari vardır. Tasvir sahnesinin Kurum Han'a (9. yüzyıl) ait olduğu tahmin edilmektedir.

i-Sekel Yazıtları

Tokuz-Oguz boylarından birisi olan Sekeller, bugün halâ Macaristan'ın doğusunda küçük bir grup olarak hayatlarını sürdürüp, 13. yüzyıldan beri Macar kaynaklarında zikredilirler. Daha önce bir yazıtları bulunmayan Sekellere ait ilk yazıt İstanbul'da bulundu. Osmanlılar zamanında İstanbul'a gelen bir Sekel elçisi şikayetlerini kaldığı hanın duvarlarına yazmış ve 1553'te bunlar kopya edilmişti. Büyük alim Thomsen bunun da Türkçe olduğuna karar verdikten sonra Macarlar tarafından okundu. 17. yüzyılda bir tahta üzerine, 1864'te de bir kilisede başka yazıtlar keşfedildi.

Bunun yanısıra Mogolistan'dan Macaristan'a kadar uzanan coğrafyada binlerce Türk yazıtı bulunmuştur. Bunların tarihî açıdan pekbir önemi yoksa da, kültür tarihimiz açısından son derece önemlidirler. Bunları da; Yenisey, Altay, Kırgız-Kazak, Fergana, Mogolistan ve Avrupa Yazıtları şeklinde tasnif edebiliriz.

2-Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır ve aslı 6425 beyit, ekleri ile birlikte 6645 beyitten oluşan bu eser 1070'de tamamlanmıştır. Kara-Hanlı hükümdarı Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan'a sunulmuştur. Şairin gücünü takdir eden hakan kendisine haciplik görevini vermiştir. Birbuçuk yılda tamamlanmıştır.

Yazar tecrübeli bir fikir adamı sıfatıyla devrinin hayat felsefesini ortaya koymaktadır. Yusuf Has Hacib birbirine çok sıkı bir şekilde bağlı bulunan fert, toplum ve devlet hayatının ideal biçimde düzenlenmesinde gerekli olan anlayış, bilgi ve erdemlerin neler olabileceği ve bunların nasıl elde edileceği, nasıl kullanılacağı üzerinde durur. Bu eser birçoklarının sandığı gibi üst düzeydeki devlet görevlilerine iyi olmaları için ahlak dersi veren kuru bir öğüt kitabı değildir. Bu eserde fertlerden, her devirde gerçekleşmesi güç olan bazı erdemler ve fedakârlıklar istenmekte, yazarın kendi çevresi eleştirilmekte ve bazı gerçeklere yer verilmektedir.

Türk yazı diline ve onun inceliklerine hakim olan Y.H.Hacib İslâm sanatçılarını örnek alarak, eserinde aruz veznini kullanmıştır. Kutadgu Bilig dört esası temsil eden sembolik dört kişi üzerine düzenlenmiş bir eserdir.

1-Kanun ve adalet (Kün-Togdı)

2-Mutluluk (Vezir Ay-Toldı)

3-Akıl ve ilim (Vezirin oğlu Ögdülmüş)

4-Hayatın sonu, akibet (Ogdurmuş)

Kutadgu Bilig'in bilinen üç yazması vardır: Viyana Yazması, Uygur harfli olup, 1439'da kopya edilmiştir. Kahire yazması, arap harflidir. Fergana yazması, 13. yüzyılda kopya edilmiştir. Kutadgu Bilig, ilim dünyasınca tanındığı 1825 sencesinden beri üzerinde birçok fikir yürütülen Türk eserlerinden biri olmuştur. Vambery, Kutadgu Bilig ahlakî bir eğitim kitabı, Alman O.Alberts felsefi bir kitap ve İbn Sina tesirindedir derken, Macar J.Thury çince bir eserin Türk görüşüne uydurulmuş bir tercüme, Barthold ise içerisinde gerçek hayattan uzak, kuru mecazlar bulunan bir kitap olduğunu söylemiştir. F.Köprülü de eserde İbn Sina tesiri olduğunu iddia eder. S.M.Arsal, Farabi etkisine işaret etmiştir. B.Ögel, "İslâm ve İran edebiyatında tesirleri altında kalmıştır" der. R.R.Arat ise, kitabın herhangi bir yerden tercüme değil, tamamen orijinal olduğunu belirtmektedir.

Kutadgu Bilig adının manası konusunda da fikir birliğine varılamamıştır. Y.H.Hacib, kitaba "Kutadgu Bilig" adını koydum, okuyanı kutlu kılsın ve ona yol göstereyim, demekle yetinmiştir. Kutadgu kelimesi etimolojik olarak Kut+ad+gu/ kutlu olmak demek ise de, "kut"un manası konusunda tartışmalar vardır. Kutadgu Bilig, "hükümlerlik, siyasi hakimiyet bilgisi" veya "devlet" ya da "devletli olma bilgisi" manalarına gelmektedir.

3-Divanü Lûgat-it-Türk

Divanü Lûgat-it-Türk'ü yazmış olan Kaşgarlı Mahmud Barsganlı olup, doğum yeri Kaşgar'dır. Kaşgarlı Mahmud daha memleketinde iken kuvvetli bir medrese eğitimi görmüş, devrinin İslâm ilimlerini oradaki Türk bilginlerinden öğrenip, icazet almıştı. Kaşgarlı Mahmud arapça ve farsçayı mükemmel şekilde bildiği gibi, ana dili olan Türkçeyi de birçok diyalektleriyle biliyor ve konuşuyordu.

Kaşgarlı Mahmud ne pahasına olursa olsun Araplara Türk dilini öğretmek maksadıyla gramer yazmış, Türk kültürünü eksiksiz olarak, çağın ilim alemine sunmuştur. K.M., aynı zamanda yüce ruhlu bir Türk milliyetçisiydi. DLT, Türk milletinin büyüklüğünü, çşsiz kahramanlığını, ilim, sanat, yurt idaresi, tarım ve benzeri hususlarda meydana getirdiği büyük şeyleri türlü vesilelerle sayar. K.M., o devirdeki büyük ve geniş bir arapçılık akımı içerisinde Türkçülük idealinin, yani İslâm camiası içerisinde Türk'ün ve Türklüğün o nisbette öncelikli bir yeri bulunduğunun güçlü savunucularından olmuştur.

Adından da anlaşılacağı üzere DLT, herşeyden önce bir Türk sözlüğüdür. Türündeki en eski Türk sözlüğüdür. Yazarının tarifine göre, malzemesini halk

ağızlarından derleme teşkil etmiş, zaman zaman Türk halk edebiyatından da faydalanılmıştır. İrili ufaklı birçok Türk boy ve uruglarından derlenmiş bir şiveler sözlüğü karakterini taşımaktadır. DLT, yalnız bir sözlük değildir. Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına kısacası Türk millî kültürüne ait zengin bilgileri içine alan ansiklopedik bir eserdir. Madde başı olan kelimelerle örnekleri Türkçe, sözlerin açıklamaları arapçadır.

Divanü Lûgat-it-Türk 1072'de Bağdat'ta yazılmaya başlanmıştır. 1072-1074 tarihleri arasında tamamlanmış, 1077 senesinde tekrar tekmil edilerek Halife el-Muktedi'ye sunulmuştur. Tek nüshası 1266'da kopya edilmiştir. Katip Çelebi, DLT'ü görmüş ve Keşfîz'ünun adlı eserinde bundan söz etmiştir.

Divanü Lûgat-it-Türk'ü ilk ele geçiren Ali Emiri Efendi olmuştur. Talat Paşa'nın aracılığıyla bu arapça nüsha İstanbul'da Kilisli Rifat Bilge'nin nezareti altında üç cilt olarak basılmıştır. DLT, Besim Atalay tarafından üçü esas, biri tıpkı basım ve diğeri de dizin olmak üzere 5 cilt olarak 1943 yılında tekrar neşredildi.

Bize bütün Türk boy ve uruglarının coğrafi yayılışı, sosyal yaşayışları, gelenekleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin anayurdun tarihi coğrafyasını aydınlatmak bakımından büyük bir değeri vardır. DLT'deki harita, ilk Türk dünya haritası olması bakımından önemlidir.

Divanü Lûgat-it-Türk, Türk folkloru ve edebiyatı açısından da eşsiz bir hazinedir. Kitapta Türk maddi kültürüne ait zengin bilgiler yanında, halk şiirine, musikisine, gelenek ve göreneklerine dair dağınık fakat çok değerli malzeme de vardır.

4-Sözlükler

a-Codex Cumanicus: Kırım'da, 1303 yılında İtalyan misyonerlerin tanzim ettiği söylenen Codex Cumanicus adlı Latince-Farsça-Kumanca sözlük (Tek nüshası Venedik'te bulunmuş olup G.Kun tarafından 1880'de neşredilmiştir) Kırım çevrelerindeki Kıpçak Türkçesi hakkında bilgi verir. Kuman-Kıpçaklar, Batu'dan çok evvel, Kırım'da Cenovalı ve Venedikli katolik misyonerlerle, fransiskan rahiplerinin telkinleri yoluyla hristiyanlığa sokulmaya çalışılmışlardır. İşte bu İtalyan misyonerler Kuman-Kıpçaklar arasında dini propagandayı kolaylaştırmak ve ticarete yardımcı olmak üzere, pratik hayatta kullanılsın diye 2500 kelimele bir sözlük hazırlamışlardır. Bu sözlük 1303 tarihlerinde Sogdak şehrinde tanzim edildi. Kuman-Kıpçak Türkçesine ait bazı gramer kaideleriyle birlikte içinde İncil'den tercüme, bazı katolik ilahileri ve

ata sözlerinin Türkçe tercümeleri vardır. Sözlüğün Türk kültür hayatı hakkında da eşsiz bir değeri bulunmaktadır.

b-Kitâbü'l-İdrak Li-Lisan'il-Etrâk: Türkçeyi öğretmek gayesiyle Ebû Hayyan adlı bir Arap tarafından kaleme alınmıştır. 1312'de Kahire'de tamamlanan sözlük biri lügat, öbürü de gramerden oluşan iki bölümdür. İki nüshası da İstanbul'dadır. Ahmet Caferoğlu tarafından 1931'de neşredilmiştir.

c-Kitâb-ı Mecmû u Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mogolî: Yazarı bilinmemektedir. Yusuf el Konevî adlı bir Türk tarafından 1343 tarihinde kopya edilmiştir. Yaklaşık 2000 kelimeyi ihtiva eder. Eserin tek yazma nüshası Hollanda'dadır (Leiden). 1894'te almanca olarak basıldıktan sonra, 1970'de Almatı'da tekrar yayınlandı.

d-E't-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiye: Önsözünde Kıpçak Türkçesiyle yazıldığı belirtilmektedir. Yazılış tarihi belli olmamakla beraber, 1425'ten önce yazıldığı tahmin olunmaktadır ve Mısır'da kaleme alınmıştır. Biri gramer, diğeri de lügat olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Arapça-Türkçe lügat kısmında arapça kelimeler alfabe sırasına göre tertiplenmiş ve karşılarında da Türkçeleri verilmiştir. Eserin tek yazma nüshası İstanbul'dadır. Tıpkı basımı 1942'de Budapeşt'de yapılmıştır. Besim Atalay da eseri Türkçeye tercüme ederek, 1945'te tekrar neşretmiştir.

e-Kitâbü Bulgatü'l-müştak fi Lügati't Türk ve'l-Kıfçak: Abdullah e't-Türkî tarafından yazılmıştır. Tek nüshası Paris'tedir. Arapça ve Türkçe bir lügat mahiyetini arzeder. 1938'de isimler kısmı, 1954'te fiiller bölümü Warszava'da basılmıştır.

f-Kavaninü'l-Külliyel-Zabt'l-Lügati't-Türkiye: 15. Yüzyıl başlarında Kahire'de yazılmıştır. Bir nüshası vardır, o da İstanbul'dadır. Türkçe gramer şeklindedir. 1928'de Kilisli Rifat Bilge tarafından neşredilmiştir.

g-İbn-i Mühennâ Lügati: Cemaleddin İbn-i Mühennâ tarafından 13. yüzyılda kaleme alınmıştır. 1820 kelimeyi ihtiva etmektedir. İlk defa İstanbul'da 1340 neşredilmiştir. Çoğu malzemesini halkın dilinden almış, maddi ve manevi unsurlara bolca yer verilmiştir.

h-Mukaddimetü'l-Edeb: Meşhur tefsir ve lügat alimi Zemahşarî'nin Harezmsah Atsız'a sunduğu arapça bir sözlüktür. 12. yüzyıla ait eserin nüshaları arasında en eskileri Harezmi Türkçesi ve farsça tercümeleridir. Divanü Lûgat-it-Türk'den sonra Orta Türkçenin en zengin kelime hazinesine sahip bir dil yadigarı olduğu görülmektedir. Mogolca ve Türkçe tercümeleri 1938'de, farsça tercümesi 1950'de yapılmıştır.

i-Muhakemetü'l-Lügateyn: İran edebiyatı hayranlarına karşı Ali Şir Nevaî'nin (1441-1501) Türkçeyi müdafaa eden eseridir. Türkçeyi yüksek bir sanat dili haline getirmek, Türk ruhunu ve milli gururunu yükseltmek onun en büyük ülküsü idi. Ölümünden bir sene önce yazdığı bu kitaba göre; gramer ve kelime zenginliği bakımından Türkçe, farsçadan daha üstündür. Birçok neşri olan eser 1941'de Türkiye'de de basılmıştır.

i-Şeyh Süleyman Efendi Lügati: Eserin adı "Lûgati Çagatay ve Türki Osmanî" adını taşımasına rağmen Özbek Türkçesi ağırlıklıdır. Eser 19. yüzyıla ait olup, Şeyh Süleyman Efendi İstanbul'da Özbek Tekkesi şeyhliğini de yapmıştır. Almanca tercümesi ile beraber 1902'de I.Kunos tarafından Budapest'de yayınlanmıştır¹⁴.

5-Çin Yıllıkları

Türkler kadar eski bir tarihe sahip olan Çinliler, tamamen yerleşik bir toplum oldukları için, onlarda tarih yazıcılığı bizden çok evvel gelişti. Çinliler M.Önceki çağlardan itibaren çevrelerindeki halklarla ilgilenmeye başlamışlar ve onlara ait pekçok şeyi resmi tarihlerinde kaydetmişlerdir. Biz bugün İslâm öncesi Türk tarihine ve kültürüne ait pekçok hususu bunlardan öğrenebilmekteyiz. İslâm öncesi Türk tarihi açısından Çin kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

1-Shih-Chih (M.Ö. 255-M.Ö. 207). Tarihi hatıralar. Çin'in en eski tarihi olup, M.Ö. 1. asra kadar olan olaylar Sse-ma Chien tarafından M.Ö. 80 tarihinde tertip edilmiştir.

2-Chien Han-shu (M.Ö. 206-M.S. 24). İlk Han kitabı. Pan-chu tarafından yazılmış, sonra birtakım ekler yapılmıştır.

3-Hou Han-shu (25-219). Sonraki Han kitabı. Fan-ye tarafından tertip edilmiştir.

4-San Kuo-Chih (220-264). Üç Sülalenin tarihi. Chen-shou tarafından yazılmıştır.

5-Wei-shu (300-550). Tabgaç tarihi. Wei-chou tarafından 551-554 yılları arasında telif edilmiştir.

6-Chou-shu (550-557). 629 yılında Ling-hu Te-feng adlı birisi yazmıştır. 50 cilt olup, Kök Türk döneminin ilk kaynaklarından. 557-580 yılları

14. Şeyh Süleyman Efendi, **Çagataj-Osmanisches Wörterbuch**, Bearbeitet von I.Kunos, Budapest 1902; Abû Hayyân, **Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al Atrâk**, Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931; A.Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, C. II, 3. Baskı, İstanbul 1984, s.218-229; **İbni-Mühennâ Lügati**, Haz. A.Battal, 2. Baskı Ankara 1988; Ş.Tekin, "İslâmiyet Öncesi Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, 3. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1992, s.75-78.

arasında hüküm süren Chou hanedanının yıllığıdır. Kök Türklerin 557'den önceki tarihleri hakkında epey bilgi vardır. 50. ciltte müstakil bir Kök Türk bölümü yer alır.

7-Pei Ch'i-shu (550-576). Li Te-lin tarafından yazılmaya başlanan bu eseri, onun ölümünden sonra oğlu Li Po-yüe, 636 tarihinde tamamladı. 50 cilttir.

8-Sui-shu (589-618). 636'da Wei Cheng adında biri tarafından yazılmıştır. Sui hanedanının yıllığı olup, 85 ciltten ibarettir.

9-Chiu T'ang-shu (618-916). Eski T'ang kitabı. Tarihçi Liu Hsü tarafından yazılmıştır. 200 cilt olup, eserde 821 senesinden önceki olaylar umumiyetle bir arşiv vesikası gibi kısa olarak anlatılmıştır.

10-Hsin T'ang-shu (618-916). Yeni T'ang sülalesi kitabı. 1060 senesinde Wo Yang -hsin ve Sung-chi tarafından hazırlanmıştır. 225 ciltten meydana gelir. Batıdaki On-Oklar hakkında bilgi vardır.

11-Wu Tai-Shih (907-960). Beş Sülalenin tarihi. 1072'de Negu Yang-chien tarafından telif edilmiştir.

6-Batı Kaynakları

Latin ve Bizans kaynakları özel adların kaydedilmesi bakımından Çin yıllıklarına nazaran daha değerlidirler. Bunların arasında Marcellinius'un 4. yüzyıla (353-378) ait eserini, Olimpiodoros'un 5. yüzyıldaki (407-425) kitabını, 410'a kadarki olayları anlatan Zosimos'u, 433-468 yıllarını tasvir eden Priskos'u, İmparator Justinien ve Theodora'nın resmi tarihçisi Prokopios'u sayabiliriz. Bizans kaynaklarında ilk defa Aghathias (ölm. 582) Türk ismini kullanmış ve Avarlardan bahsetmiştir. Theophanes Byzantios, Zemerkhos'un Kök Türklerle olan elçiliğini ve 566-581 yılları vakalarını zikreder. Yine 6. asır Bizans tarihçilerinden Menandros, Orta Asya için Türkiye tabirini kullanmaktadır ve Türklerin harp usullerini anlatır.

7-Seyahatnâmeler

Türk tarihinin önemli kaynaklarından birisi de seyahat notlarıdır. Çeşitli çağlarda Türk ülkelerine gitmiş olan yabancılar, daha sonraları ülkelerine döndükleri vakit bu seyahatlarını kaleme alarak yayınlamışlardır. Gittikleri yerlerin etnik yapısı da dahil olmak üzere, kültürel, siyasi, ekonomik ve askeri yönlerinin anlatıldığı bu seyahat notları tarihimizin aydınlatılması hususunda bizlere yol göstermektedir.

*1-Hsüan Tsang Seyahatnâmesi: Bir casus olan bu adam, Çinli budist rahiptir. 7. asırda (629-645) Çin başkentinden kalkıp, hacı olam amacıyla

Hindistan'a gitmek için Orta Asya'dan geçmiş ve Kök Türklerin batı taraflarında gezmiştir. Issık-Köl'ün kuzey-batı sahilini takip ederek Tokmak (Suyab) ile Talas nehri arasındaki bir yerde T'ong Yabgu ile karşılaştı. Turfan'dan İndus nehri kıyısına kadar Tong Yabgu'nun himayesinde seyahat etti. T'ong Yabgu onun refakatine Tamgacı unvanlı bir kişiyi memur kıldı. T'ong Yabgu'ya Budizm hakkında bilgiler verdi. Notlarında yabgunun ve otağının kendisini çok etkilediğini, yangunun yanında 200 kadar subayın olduğunu söyler. T'ong Yabgu'nun oğlu Tardu Şad tarafından idare edilen Kunduz havalisini de gezdi. Seyahatnameyi S.Julien, *Memoires sur les Countries Occidentales par Hiouen-thang*, Paris 1857, adlı kitabında tanıtmaktadır.

2-Wang Yen-te Seyahatnâmesi: Bu şahısta Çinli bir casus rahiptir. 10. yüzyılda Turfan ve Beş-Balık bölgesindeki Uygurların arasında bulunmuş; duyduklarını ve gördüklerini teferruatlı bir rapor halinde sunmuştur. Kuzeydeki Sung imparatoru tarafından 981'de Kara-Koço'ya elçi olarak gönderilen Wang Yen-te'nin seyahatini, S.Julien, *Melanges de Geographie Asiatique et de Philologie cinico-indienne*, Paris 1864, neşretti.

Wang Yen-te ve arkadaşları seyahatini tamamlayarak 984 tarihinde Çin'e döndüler. Wang Yen-te başkente dönüşünden sonra gezisi hakkında hazırladığı raporu imparatoruna takdim etti. Bu seyahatnâmede pek çok yer, şahıs ve kabile adı geçmekle beraber, halkın gelenek ve görenekleriyle, günlük hayat hakkında da bilgi vardır.

3-Tamim İbn Bahr Seyahatnâmesi: Muhtemelen 821 yılında Uygur sarayına giden bir Arap seyyahıdır. Ona göre kaganın kendi çadırıyla 12.000 kişilik ordusu ve her birinin 13.000 kişiye sahip olduğu 17 kumandanı vardı. Çadırların ihtişamı ve nizamı mükemmeldi. Ona göre Barsgan ile Turfan arasındaki yolun ova kısmında devamlı köy ve kasabalar içinden gidiliyordu. Buranın henüz gayri-müslim olan ahalisinin çoğunluğunun Türklerden olduğunu öğreniyoruz. Bu seyahatnâmeyi V.Minorsky, "*Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*", Bruxelles 1948, adlı eserinde tanıtmaktadır.

4-İbn Fazlan Seyahatnâmesi: 920-921 tarihlerinde Bulgar hükümdarı İlteber Almuş'ın talebi üzerine, Abbasi halifesi Muktedir Billah, İslamiyeti öğretmek maksadıyla adamlar ve Hazarlara karşı kullanılacak bir kalenin inşası için para göndermişti. Bu elçilik heyetindeki Ahmed b. Fazlan adındaki katibin Türk ülkelerinde gördüklerini, duyduklarını döndükten sonra kaleme almasıyla bu seyahatnâme ortaya çıkmıştır. Bu eserde eski Türklere ve kuzey ülkelerine dair verilen bilgilerin doğruluğu diğer ortaçağ müelliflerinin ve yakın zamandaki seyyahların yazdıklarıyla da doğrulanmaktadır. Seyahatnâmede

pekçok Türk boyunu, onların örf ve adetleriyle, yaşayışlarını görmekteyiz. Seyahatnâmenin tek nüshası İran'ın Meşhed şehri kütüphanesindedir. Z.V.Togan tarafından 1923 senesinde keşfedildi ve onun tarafından *Ibn Fadlans Reisebericht*, Leipzig 1939, adıyla basıldı.

5-Plano Carpini Seyahatnâmesi: Papa'nın 1245-1246'da Karakurum'u ziyaret eden elçisinin hatıratıdır. 13. yüzyıl Orta Asya'sı hakkında bize bilgi verir. Özellikle Uygurların inançlarından bahseder. O, Cuci ulusu hakkında da çok değerli malûmatlar verir. Cuci'nin mezarının nerede olduğunu bile söylemektedir. Seyahatnâme almanca olarak F.Risch tarafından, *Geshichte der Mongolen und Reiseberichte*, Leipzig 1930, adıyla basıldı.

6-William Rubruquis Seyahatnâmesi: Fransız kralının 1253'te Karakurum'da bulunan elçisinin raporudur. 1900 tarihinde W.Rockhill tarafından neşredildi. Uygur budistleri hakkında bilgi verir. Onların dini törenlerinden, inançlarından ve bazı dualarından bahseder. Türkistan'ın pekçok yerini gezip-görmüştür. Mesela Yedi-su bölgesinin tarım ve otlak arazilerini anlatır. Mengü Han'ı ziyaret eden Rubruquis, onun pekçok özelliğini nakleder. İdil ile Don nehirleri arasında karargahı olan Batu'nun oğlu Sartag'ı da gördü. Berke'nin İslamiyeti kabul etmesinden, ülkesinde domuz eti yenmesinin yasaklanmasından bile söz eder. O, Kıpçakların defin merasimlerinden, mezarlarından ve eski Türk dininden bahsetmektedir.

7-Marco Polo Seyahatnâmesi: 1271-1291 yılları arasında Venedikten, Pekin'e seyahatlar yapmıştır. Tüccarlık yapan babası ve amcası ile birlikte 1271 yılında yola çıktılar. İran ve İç Asya'yı geçtikten 3 yıl sonra Çin'e ulaştılar. Han-Balık'da (Pekin) Kubilay'ın sarayına gittiler (1275). Hanın hizmetine girdi. Çeşitli görevlerle ülkenin birçok yerini gezip-dolaştı. Gördüğü yerler hakkında notlar tuttu, işittiği hikayeleri yazdı. Kısaca Kubilay'ın sarayında uzun müddet kalan Marco Polo, görüp ve duyduğu pekçok değerli bilgiyi hatıratında zikretmektedir. 1291'de ondan izin alarak, deniz yoluyla Hürmüz Körfezi'ne ulaştı. Oradan kara yoluyla Trabzon'a ve yine gemiyle İstanbul'a ve nihayet Venedik'e geldiler. İki cilt halinde H.Yule, *The Book of Marco Polo*, London 1875, adıyla bu seyahatnameyi neşretti.

8-İbn Batuta Seyahatnâmesi: 14. yüzyıl Türk ve İslâm dünyasının tarihi ve kültürü açısından değerli bir seyahatnâme de Tanca'lı İbn Batuta'ya aittir. O Mısır, Suriye, Arap yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk illeri, Türkistan, Hindistan, Çin, Endülüs ve Sudan gibi ülkeleri dolaşmıştır. Ünlü seyahatnâmesini 1356 yılında yazdı. Eserinde gittiği yerler ve bu yerlerin yöneticileri, adet ve gelenekleri hakkında değerli bilgiler vardır. 1854 senesinde C.Defremery-B.Sanguinitti tarafından yayımlandı.

9-Ruy Gonzales de Claviyo Seyahatnâmesi: İspanyol Claviyo, Kastilya kralının elçisi olarak Semerkant'ta bulunan Temür'ü ziyaret etmiştir (1403-1406). Önce İstanbul'a, oradan Trabzon ve Erzincan'a, Hoy'dan Tebriz'e, Elburuz dağlarından geçerek Meşhed'e ve Temür'ün doğduğu Keş'ten Semerkant'a gitmiştir. Buraya gelirken geçtiği yerleri anlatmakla kalmayıp, Temür'ü ve Temür'ün sarayını da teferruatlı bir şekilde tanıtmıştır. Eserine "Büyük Temürleng" adını veren Claviyo'nun seyahatnamesi, *Drevnik Putişestviya ko dvoru Timura*, Petersburg 1881, adıyla rusça olarak en iyi neşri yapılmıştır.

10-Gıyaseddin Nakkaş Seyahatnâmesi: Orijinali *Sefaretnâme-i Çin* adını taşıyıp, 1419'da Gıyaseddin Nakkaş, Şahrüh tarafından Çin imparatoruna elçi olarak gönderilmiştir. Aslı farsça olan seyahatnâme, M.Quatremere tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir.

8-Coğrafya ve Genel Tarih Eserleri

1-Yahya el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldan*, adlı eserinde, Peygamberin zamanından itibaren üç asır boyunca yapılan İslâm fetihlerini anlatır. 9. asır tarihçilerinden olan Belazurî Arap yarımadası, Suriye, Filistin, Irak, Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, İran, Azerbaycan, Horasan ve Sind bölgelerinin fetihlerini ele alır. M.Goeje, 1863'de bu kitabı basılmıştır.

2-Vazıh el-Yakubî, *Kitab'ül-Büldan*, 891 yılında yazılan bu eserde de İslâm fetihlerinden bahsedilir. Eseri M.De Goeje, 1892'de neşretti.

3-Cerir el-Taberî, *Tarihü'r-resul ve'l-mülük*, 10. yüzyıla kadar olan tarihi hadiseleri ihtiva edip, Türklere ait pekçok Malûmat verir. Taberi, ilk büyük İslâm tarihçilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser de M.De Goeje tarafından 1879-1901 yılları arasında Hollanda'da basıldı.

4-Hüseyn el-Mesudî, *Murûc'ül-zeheb ve Maadinü'l-Cevahir* adlı eserinde; Arabistan, İran, Horasan, Mısır ve Hindistan'a ait bilgiler verir. Bu eser P.Courteille ve B.Meynard tarafından 1861-1877 yılları arasında 9 cilt olarak neşredilip, ilim aleminin hizmetine sokuldu.

5-*Mücmelü'l-Tevarih*, 897-898 tarihinde yazılan bu eserin yazarı belli değildir. Türklerin nesebi ve Türk kabileleri hakkında bilgi verir.

6-Tahir el-Mukaddisî, *Kitabü'l-bad'i ve'l-Tarih*, 966'da Büst şehrinde, Samaniler zamanında yazılmıştır. Eserde Türklerin gelenek ve göreneklerine dair Malûmatlar vardır. C.Huart tarafından 1899-1916 arasında 5 cilt olarak neşredildi.

7-İbn Hurdadbih, *Kitab el-mesalik ve'l-memalik*, 840'da yazılmıştır. Doğu Türkleri hakkında bilgiler mevcut olup, M.Goeje 1889'da bu eseri bastı.

8-Ebu İshak İstahrî, *Kitab el-mesalik ve'l-memalik*, 951'de kaydedilmiştir ve Hazar Bulgar, Peçenek, Horasan, Maveraünnehir, Harezm Türkleri hakkında Malûmatlar verir. M.De Goeje, 1870 bu eseri yayınladı.

9-Muhammed İbn Havkal, 943-977 yılları arasında çeşitli yerleri ve bilhassa Horasan ve Hazar Denizi etrafını, Sicilya'yı ve sayısız ülkeyi dolaşmıştır. Eserinin adı *Kitab el-mesalik vel-memalik*'tir. Kitap 976'da yazılmıştır. Eserinde İstahrî gibi Hazar Denizi ve Maveraünnehir civarındaki Türkler hakkında tafsilatlı bilgiler verir. M.De Goeje, Leiden 1873'te kitabı yayınladı.

10-Ahmed el-Mukaddisî, *Ahsenü'l-Takasim fi Marifet-i Ekalim*, Hazar ve Maveraünnehir'e komşu Türklerden bahseder. M.De Goeje 1877'de bu coğrafya kitabını neşretti.

11-Ebu'l Reyhan Birunî, 973'te Harezm'de doğan ve 1051'de Gazne'de ölen Birunî, İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük alimlerden biridir. Çeşitli eserlerinde Türkler ve Türk ülkeleriyle ilgili dağınık halde, fakat sağlam notlar bulunmaktadır.

12-Rustah el-Hemedanî, 9. asırda yaşayan İran menşeli İslâm coğrafyacılarından. 903 yılında tamamladığı *Kitab el-alâk el-nefise* adlı eserinin Türklerle ait bölümünün ilk yarısının Peçeneklerin sonuna kadarki kısmı eksiktir. Hazarlar bahsinden sonraki kısım mevcuttur. Verdiği bilgiler tertipli ve kıymetlidir. Gerdizî'nin eserinde verilen Malûmat, bu eserde sunulan bilgilerle büyük bir benzerlik gösterir. 1892'de M.De Goeje yayınlamıştır.

13-Yakut el-Hamavî, *Mucem'ül-Büldan* adlı eserini 13. yüzyılın başlarında tamamlamıştır. Anadolu'ya bir Türk olma ihtimali vardır. Kitap ticaretiyle uğraşmış, uzun müddet Harezm ve Maveraünnehir'de oturmuştur. Bu kitap 1866-1873 tarihleri arasında 7 cilt halinde F.Wüstenfeld tarafından Leipzig'de basılmıştır.

14-Sıbt ibn'il-Cezvî, *Mirat'üz-zeman fi Tarih'i-ayan* adlı kitabında Türk tarihine ait pek kıymetli bilgiler zikretmektedir. 13. yüzyıla ait bu eser, J.R.Jewett tarafından 1907'de basıldı.

15-Ebu'l Fercc, *Chronicon Syriacum* adlı eserinde Türklerden de bahseder. Aslen Yahudi iken sonradan Hristiyan olmuş ve Hülagu'nun yanında Meraga'da bulunmuştur. P.Bedjan eseri 1890'da Paris'te yayınladı.

16-Ebu'l Ferec, *Tarih u Muhtasar'il-düvel* adlı tarihinde de Türklere ait pekçok bilgi vardır. Türklerden bahseden kısmı, Ş.Yaltkaya'ca 1941'de Tarih Kurumu'nda basıldı.

17-İsmail Ebu'l Fida, *Kitab'ül-muhtasar fi Ahbari'l-beşer*, 14. yüzyıla aittir. Kitabı 1789-1794 yılları arasında 5 cilt olarak, J.Reiske ve J.Adler neşrettiler.

18-*Hudud'ül-Alem*, 10. yüzyılda kaleme alınan bu kitabın yazarı belli olmayıp, Türklere ve Türk ülkelerine ait son derece kıymetli bilgilerle doludur. 1937'de V.Minorsky, Londra'da bu eseri yayınladı.

19-İbn Rustah, *El-a'lâk el-Nefise*'nin de yazıldığı tarih bilinmiyor. M.Goeje 1892'de bu kitabı yayınlamıştır. Eserde Hazar ve Bulgar gibi Türk boylarından bahisler vardır.

20-Ebu Said Gerdizî, *Zeyn'ül-Ahbar*, 11. yüzyılın başlarında yazılmıştır. Özellikle Horasan tarihi için mühim olan bu eser, Barthold tarafından 1897 neşredildi.

21-Ata Melik Alaaddin Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, 13. yüzyıla aittir. Bağdat'ta vezirlik de yapan Cüveynî'nin eseri Türk tarihi ve kültürü bakımından kıymetlidir. İlk defa Mirza Muhammed Kazvinî tarafından 1912'de yayınlandı.

22-Minhac Cuzcanî, *Tabakat-ı Nasrî*, Çingiz'in ve oğullarının fetihlerini anlatır. 1260'da yazılan eserde Harezmsahlr ve Hindistan Türk sülaleleri tarihinden de bilgiler vardır. W.Lees 1864'te bu eseri Calcutta'da bastı.

23-Reşidüddin Fazlullah, *Cami'üt-tevarih* iki cilt halinde olup, Türk ve Mogol tarihi için son derece önemlidir. Bu eseri, İ.Berezin, 1855-1888'de ilk defa yayınladı.

24-Lütfullah Hafız Ebru, *Zeyl'i-Cami'üt-tevarih*, adlı bu eser, Reşidüddin'in devamıdır. Temürlüler devrinde yaşamış olup, Şahruh'un tarihçisidir. H.Beyani tarafından, Tahran'da 1938'de neşredildi.

25-Hamidullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, 14. asır İslâm ve Türk tarihidir. E.Browne, 1910'da bu eseri yayınladı.

26-Şerafeddin Yezdî, *Zafer-nâme*, 15. yüzyılda yazılmış olup, Temür'ün tarihidir. Çagatay hanları ve Türk tarihine ait değerli bilgileri ihtiva eder. M.İlahdat, 1887-1888'de neşretti¹⁵.

15. Z.V.Togan, *Tarihte Usûl*!, 4. baskı, İstanbul 1985, s.176-260.

27-*Şibanî-nâme*, yazarı belli değildir. Özbek Türklerinin tarihi hakkında bilgi verir. 16. asrın başında (1503) yazılmış olup, 1849'da I.Berezin bu eseri yayınladı.

28-*Babur-nâme*, Temür'ün soyundan Fergana begi Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Zahirüddin Babur (ölümü 1530) tarafından, Türkçe "Vekayî" adıyla, bir hatırat kaleme alınmıştır. 16. yüzyılda Afganistan ve Hindistan bölgesine hakim olan bu Türk begi, kendisinin ve askerlerinin Türk olmasından övünç duymaktadır. Çagatay Türkçesiyle yazılmış olan nüsha 1857'de N.Ilminsky tarafından Kazan'da basılmıştır.

29-Haydar Mirza Duglat, *Tarih-i Raşidî*, Çagatay hanlarının 1546 senesine kadarki tarihidir. 1864'te Z.Velyaminov tarafından basıldı.

30-Ebu'l-gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, 17. yüzyılda kaleme alınmış olup, Çingizlilerin ve kendi çağına kadar Harezmi Özbeklerinin tarihidir. B.Desmaison 1861'de yayınladı.

9-Fal Kitapları, Öğüt Kitapları, Mektuplar, Yarlıklar

1-Irk Bitig: Tun-huang civarındaki tapınaklarda bulunan ve Kök Türk harfleriyle yazılan bir kitaptır. Tamamı 104 sayfa ve 65 paragraftan ibarettir. Her paragrafın başında birden dörde kadar içleri kırmızı mürekkeple dolu siyah daireler vardır. Tarihini denemek isteyenler, zarlar atıp numarasına göre bu paragraflardaki yazıları okumaktadırlar. Kitap tahminen 10. yüzyıldan kalma olup, V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-Huang", *Journal of the Royal Asiatic Society*, London 1912, adlı makalesinde bunun hakkında bilgi vermektedir.

2-Toyok Yazıtları: İdi-Kut şehrinin 15 k m. doğusunda, Toyok vadisinde bulunmuştur. Metinlerin tarihini yuvarlak olarak 600-800 seneleri olarak gösterilmektedir. Bu üç metinde kağıtlar üzerine yazılmış olup, öğüt kitabı mahiyetindedir. Toyok yazıtlarını ilim alemine A.Von Le Coq, *Köktürkisches aus Turfan*, Sonderbruck 1909, adlı eserinde tanıtmıştır.

3-Miran Metinleri: Kağıtlar üzerine Kök Türk harfleriyle yazılmış olan bu belgeleri, A.Stein 1907'de, Tun-huang bölgesinde Miran kalesi harebeleri içinde bulmuştur. Üç kısımdan meydana gelmektedirler. 9-10 asıra ait bu belgede, muhtemelen bir savaş sonrası ele geçirilen ganimetlerin ve malzemelerin kimlere verildiğine dair tutulmuş bir kayıttır. Metin hakkında Thomsen yukarıdaki makalesinde malumat sunmaktadır. En son bu metinlerin tarihi değerlendirmesini S.Gömeç "Miras Metinleri Üzerine Bir Çalışma", *Türk Kültürü*, 34/394, Ankara 1996'da yapmıştır.

4-Maitrisimit: Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış, dini bir drama piyesi şeklinde tertip edilmiştir. Manası "Geleceğin Burkan'ı Olan Maitreya İle Buluşma" biçiminde açıklanabilir. Bu eserde Burkan'ın halefi olan ve binlerce yıl sonra dünyaya ineceğine inanılan Maitreya'nın hayatı dinî bir destan şeklinde anlatılmaktadır. Eserin Hintçeden Toharcaya, oradan da Türkçeye çevrildiği sanılmaktadır. Başında "görülecek şey, seyredilecek şey" diye tarif edilmektedir. Önsözden sonra "ülüş" denilen 27 bölüm gelmektedir. Her bölümün başında "aşağıdaki dini hadiseyi, filan ve falan yerde düşünmek gerekir" diye bir kayıt vardır. Türkçe nüshada bazan devam eden hadise kesilerek, bu olayla ilgili nazari düşüncelerin ispatına çalışılır. Bu metin dini bir masaldır, fakat kendinden de anlaşılacağı üzere bu gibi masallardaki unsurlar o devrin âdet ve geleneklerini aksettirmektedir. Buna göre Orta Asya'da şu veya bu münasebetle çeşitli halk eğlenceleri düzenleniyor ve genellikle dolunay vakitlerinde sahneleniyordu. Netice olarak eski Türkçedeki birçok masalların zaman zaman sesli okuma sınırını aşarak, bunların basit bir şekilde dramlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu eser ilk defa A.von Gabain tarafından Wiesbaden 1957 ve Berlin 1961 iki cilt halinde basılmıştır.

5-Sekiz Yükme Yarak: En aşağı halk tabakalarının bile anlayabileceği basit bir dille yazılan bu eserin yüzden fazla nüshası vardır, fakat maalesef bunların çoğu tam değildir. Burkan'ın vermiş olduğu vaazların toplandığı bir kitap şeklindedir. Bu eserde basit halk inançları, iyi amel işlemenin faziletleri ön planda gelir. Sekiz türlü şuurun ve buna dayanan maddî alemin teşekkülü ile bunların çarpışması esere basit cümlelerle serpiştirilmiştir. L.Ligeti 1971'de Sekiz Yükme Yarak'u yayınladı.

6-Altun Yarak: 10. asrın başlarında veya bundan biraz önce Sinku Seli Tutung adında bir Türk'ün Çince'den Uygur Türkçesine aktardığı bir eser olarak kabul edilmektedir. Burkancılığın talimatlarının en yüksek maddelerini içine alır. Eser kopuk kopuk parçalar halinde günümüze kadar geldiğinden, üzerinde fazla bir değerlendirme yapılmamıştır. Beş-Balıklı bir Uygur Türkü olan Sinku Seli Tutung'un eserinde Türkçe şiirler de yer almaktadır. Bilinen dört nüshası olan eserin, Uygur Türkçesindeki nüshasını F.W.K.Müller 1908'de neşretmiştir.

7-Ahmed Yesevî Hikmetleri: 11. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelen ve 1166'da vefat eden Ahmed Yesevî, Türk milletinin manevi hayatında asırlarca nüfuz etmiş bir şahsiyettir. Ahmed Yesevî ile kurulan tarikat bütün Türk illerine tesir ederek, Türk İslâmiyetinin yayılmasına aracılık etmiştir. Divan-ı Hikmet'in en eski yazmaları 16. asra aittir. İlk baskılarından biri Kazan 1896 tarihlidir.

8-Atebetü'l-Hakayık: Tam yazılış tarihi belli olmamakla beraber, 12. asır Türk edebiyatı mahsullerinden sayılan bu eser, Edib Ahmed Yüknêkî tarafından

tertip edilmiştir. Konu ve edebi türü itibarıyla Kutadgu Bilig'in devamı sayılabilir. Atebetü'l-Hakayık'ın altı nüshası bulunmaktadır. Bütün nüshaları karşılaştırarak, R.R.Arat 1951'de yeniden neşretmiştir.

9-Siyâset-nâmı: Diğer adıyla Siyerü'l-mülûk'u yazan Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk'tür (1018-1092). Eserde Türk devlet teşkilâtı, kültür hayatı, devletler hukuku gibi konularda bilgiler bulmak mümkündür. Pekçok nüshası ve neşri olmakla beraber ilk olarak 1891'de Paris'te basılmıştır.

10-Hukuk Belgeleri: Maniheist manastırlara ait yönetmelik, askeri birliklere verilen gereç ve yemekler üzerine makbuzlar, Uygurlarda yazılı belge düzenleme geleneğini ortaya koyan örneklerdir. Bunlardan başka toprak satışı, toprak kiralama, evlat edinme, borç para verme, hayvan kiralama, vergi toplama, vergilere itiraz etme ve benzeri gibi değişik konularda düzenlenmiş birçok belge bulunmuştur. Özellikle Uygur Türklerine ait bu hukuk vesikaları üzerine en eski olarak A.Grünwedel (1906), A.von Le Coq (1918), A.Caferoğlu (1934) gibi kişiler çalışmışlardır. En son olarak bu konuda Ö.İzgi'nin (Ankara 1987) bir yayını bulunmaktadır.

11-Li Te-Yü'nün Mektupları: 840'tan sonraki Uygur tarihi için en önemli kaynaklardandır. Uygurlar bu tarihte, Kırgızlar tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldıktan sonra, etrafa dağılarak sefalet içerisinde kalmışlardı. Çin başbakanı olan Li Te-yü ve taraftarlarının fikrine göre, Uygurlar Çin'in eski dostlarıdır ve Çin'in felaket zamanlarında yardıma gelmişlerdi. Bu sebeple Uygurlara yardım edilmesi gerekirdi. Li Te-yü Çin imparatoruna, bu konuda pekçok mektup yazmış ve ricada bulunmuştu. Bu mektupları yazarken, dolayısıyla Uygurların tarihinden de bahsetmişti¹⁶.

10-Araştırma Eserleri

a-Hun Dönemi

1-K.A.Akişev, *Kurgan Issık*, Moskva 1978

2-S.M.Arsal, *Türk Tarihinin Ana Hatları. İskitler-Sakalar, Asya Hunları, Yüeciler, Avrupa Hunları*, Ankara

3-F.Altheim, *Hunnische Runen*, Halle 1948

4-F.Altheim, *Attila et les Huns*, Paris 1952

5-F.Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I-II, Berlin 1959-1960

6-Atsız, "Met", *Türk Ansiklopedisi*, C. 24, Ankara 1976

16. W.S.Tsai, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, Doktora Tezi, Taipei 1967.

7-P.A.Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 1, Cambridge 1936

8-J.M.Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbi Tatarların Tarih-i Umumisi*, I-VIII, İstanbul 1924

9-W.Eberhard, "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", *Belleten*, Sayı 16, Ankara 1940

10-W.Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942

11-K.Enoki, "Sogdiana and the Hsiung-nu", *Central Asiatic Journal*, 1/1, Wiesbaden 1954

12-O.Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, I-II, Berlin-Leipzig 1930-1936

13-R.Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980

14-F.Hirth, "Über Wolga Hunnen und Hiung-nu", *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften*, 2/2, Berlin 1899

15-F.Hirth, "Hunnenforschungen", *Keleti Szemle*, Vol. II, Budapest 1901

16-O.Maechen-Helfen, "Archaistic Names of the Hiung-nu", *Central Asiatic Journal*, 6/1, Wiesbaden 1961

17-W.M.McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939

18-M.Mori, "Reconsideration of the Hsiung-nu State-A Response to Professor O.Pritsak's Criticism", *Acta Asiatica*, No 24, Tokyo 1924

19-G.Nemeth, *Attila ve Hunları*, Terc. Ş.Baştav, Ankara 1982

20-B.Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971

21-B.Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962

22-B.Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II, Ankara 1981

23-W.Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Türk", *Central Asiatic Journal*, 3/2, Wiesbaden 1957

24-R.Shafer, "The Earliest Huns", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Tom. 38, Budapest 1966

25-Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1941

b-Kök Türk Dönemi

1-V.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Notlar*, İstanbul 1927

2-J.T.Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi, Taipei 1968

3-E.Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Paris 1903

- 4-D.M.Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Paris 1954
- 5-W.Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947
- 6-H.Ecsedy, "Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire", *Acta Orientalia*, Tom. 25, Budapest 1972
- 7-H.Ecsedy, "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", *Acta Orientalia*, 30/1, Budapest 1977
- 8-E.Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978
- 9-A.von Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", *DTCF*, 2/5, Ankara 1944
- 10-R.Giraud, *L'Empire des Turcs Celestes*, Pari 1960
- 11-P.B.Golden, *Khazar Studies*, Budapest 1980
- 12-S.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1997
- 13-M.Grignaschi, "La Chute de L'Empire Hephthalite dans les Sources Byzantines et Perses et le Probleme des Avar", *Acta Antiqua*, Tom. 28, Budapest 1980
- 14-R.Grousset, *L'Empire du Levant*, Paris 1949
- 15-L.N.Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskva 1967
- 16-H.W.Haussig, "Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren", *Ural-Altäische Jahrbücher*, Band 47, Wiesbaden 1975
- 17-H.Howorth, "The Avars", *Journal of Royal Asiatic Studies*, Vol. 1, London 1889
- 18-S.Julien, "Documents sur les Tou-Kiue [Turcs]", *Journal Asiatique*, Tom. 3, Paris 1864
- 19-S.G.Klyaştorıny, *Drevnetyurkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak Istočnik po İstorii Sredney Azii*, Moskova 1964
- 20-E.Konukçu, *Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi*, Ankara 1973
- 21-L.Ligcti, *Bilinmeyen İç Asya*, I-II, Çev. S.Karatay, İstanbul 1970
- 22-L.K.Ling, *Toba Wei Sülalesi devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları*, Doktora Tezi, Ankara 1978
- 23-M.T.Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I-II, Wiesbaden 1957
- 24-G.Moravcsik, *Byzantino-turcica I-II*, Leiden 1942-1943
- 25-B.Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, C. 21, Ankara 1957

26-W.Samolin, "Some Notes on the Apar Problem", *Central Asiatic Journal*, Vol. 3, Wiesbaden 1957

27-D.Sinor, *Some Components of Civilization of the Türks*", *Altaistic Studies*, Konferenser 12, Stockholm 1985

28-B.Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", *Handbuch der Orientalistik*, V/V, Leiden-Köln 1966

29-N.Yamada, "The Original Turkish Homeland", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 9, Harvard 1985

c-Uygur Dönemi

1-E.Baytur, *Şincan'daki Milletlerin Tarihi*, Urimçi 1991

2-A.Bekin, *Yakub Beg Devrinde Çin Türkistanı'nda Siyasal ve Kültürel Durum*, Doktora Tezi, Ankara 1971

3-G.Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Doktora Tezi, İstanbul 1967

4-G.Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kaganlığı*, Doçentlik Tezi, İstanbul 1972

5-S.Gömeç, "Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/28, Ankara 1996

6-S.Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997

7-J.R.Hamilton, *Les Ouighours*, Paris 1955

8-J.R.Hamilton, "Toquz-Oguz et On-Uygur", *Journal Asiatique*, Tom. 250, Paris 1955

9-C.H.Huang, *Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri*, Doktora Tezi, İstanbul 1971

10-Ö.İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987

11-Ö.İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989

12-İ.Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti*, Ankara 1992

13-C.Mackerras, *The Uighur Empire*, Canberra 1972

14-B.Ögel, "Uygurların Menşe Efsanesi", *DTCF*, 6/1-2, Ankara 48

15-B.Ögel, "Şinc Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Bellekten*, Sayı 59, Ankara 1951

16-B.Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964

17-B.Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükselişi", *Bellekten*, C. 19, Ankara 1964

18-E.Pinks, *Die Uiguren Kan-Chou in der Frühen Sung-zeit (960-1028)*, Wiesbaden 1968

19-E.G.Pulleyblank, *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*, London 1955

20-E.G.Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altäische Jahrbücher*, 28/1-2, Wiesbaden 1956

21-L.Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971

22-K.Wittfogel, *History of Chinese Society Liao (907-1125)*, Philadelphia 1949

d-Diğer Türk Boyları İle Alâkalı Eserler

1-Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz. A.Çay, İstanbul 1977

2-E.Bacon, *Esir Orta Asya*, Çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz)

3-V.Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981

4-M.Buğra, *Doğu Türkistan*, İstanbul 1952

5-O.Caroe, *Sovyet İmparatorluğu*, I-II, Çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz)

6-S.Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 1999

7-R.N.Fryc, "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", *Belleten*, C. 10, Ankara 1946

8-A.N.Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1948

9-A.N.Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972

10-M.Levin-L.Potapov, *The Peoples of Siberia*, Chicago 1964

11-O.Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955

12-W.Radloff, *Sibirya'dan Seçmeler*, Çev. A.Temir, İstanbul 1976

13-L.Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz. Ş.K.Seferoğlu-A.Müderrişoğlu, Ankara 1983

14-W.Samolın, "East Turkistan to the Twelfth Century", *Central Asiatic Journal*, Vol. 9, The Hague 1964

15-B.Spuler, *İran Moğolları*, Çev. C.Köprülü, Ankara 1957

16-F.Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1965

17-R.Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*, İstanbul 1975

18-R.Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985

- 19-Z.V.Togan, *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1942-1947
- 20-H.T.Wu, *Beş Sülale Çağında Sha-To'ların Çin Toplumuna Etkileri (907-1125)*, Doktora Tezi, Taipei 1970
- c-Genel Kültüre Ait Eserler
- 1-O.Aslanapa, *Türk Sanatı*, I-II, İstanbul 1972-1973
- 2-Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1943
- 3-Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul 1943
- 4-W.Bang-A.von Gabain, *Analytischer Index*, Berlin 1931
- 5-A.Bernştam, *Sotsialno-Ekonomiçeskiy Stroy Orhona-Yenisey Tyurok VI-VIII Vekov*, Moskva-Leningrad 1946
- 6-Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. R.Şeşen, Ankara 1967
- 7-C.L.Chen, "A Study of Turkic Weapons", *Altaistic Studies*, Konferenser 12, Stockholm 1985
- 8-S.G.Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972
- 9-A.Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988
- 10-E.Esin, *Türk Kosmolojisi*, İstanbul 1979
- 11-Z.Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1976
- 12-Z.Gökalp, *Türk Devletinin Tekamülü*, Ankara 1981
- 13-S.Gömeç, "Eski Türklerde Siyasi Hakimiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 100, İstanbul 1996
- 14-A.İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954
- 15-A.İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968
- 16-İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977
- 17-M.Mori, "Kuzey Asya'daki Bozkır Eski Devletinin Teşkilatı", *İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, İstanbul 1978
- 18-B.Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982
- 19-B.Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I-IX, Ankara 1984
- 20-D.Sinor, "The Historical Role of the Turk Empire", *Journal of World History*, 1/2, Paris 1953
- 21-A.Stein, *Innermost Asia*, I-II, Oxford 1928
- 22-O.Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, I-II, İstanbul 1969